

Araştırma Makalesi/ Research Article

**Ruslaştırma ve Asimilasyon Politikası Çerçevesinde
Çarlık Rusyası'nın XIX. Yüzyılda Azerbaycan'da Açtığı
Eğitim Kurumları**

Ramin Sadık*

(ORCID: 0000-0002-6236-0138)

Makale Gönderim Tarihi

01.10.2025

Makale Kabul Tarihi

30.03.2026

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Sadık, R., "Ruslaştırma ve Asimilasyon Politikası Çerçevesinde Çarlık Rusyası'nın XIX. Yüzyılda Azerbaycan'da Açtığı Eğitim Kurumları", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 11/1 (Mart 2026): 586-627.

APA: Sadık, R. (2026). Ruslaştırma ve Asimilasyon Politikası Çerçevesinde Çarlık Rusyası'nın XIX. Yüzyılda Azerbaycan'da Açtığı Eğitim Kurumları. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 11 (1), 586-627.

Öz

XIX. yüzyılın başında Çarlık Rusyası'nın işgali altına düşen Azerbaycan, diğer alanlarda sömürüldüğü gibi kültürel olarak da yönetimin Ruslaştırma ve asimilasyon politikasıyla karşı karşıya kaldı. Çarlık yönetimi, Azerbaycan Türklerini geçmişinden koparmaya çalışarak nihai amaç olarak tamamen asimile etmeği hedefledi. Bunun öncelikli yolu, bölgede kendine sadık tebaa yetiştirmektir. Yönetim, bu bağlamda önce bölge soylularını yanına çekmeğe çalıştı ve onların evlatlarına Rusça eğitim vererek toplum mühendisliği programı uyguladı. Bu politikanın uygulanması için devlet okulları açmayı

---

* Doç. Dr., Bayburt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye, raminsadik@bayburt.edu.tr.

Assoc. Prof. Dr., Bayburt University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of History, Türkiye.

önemli gördü. Dolayısıyla yönetim, halkı Ruslaştırma ve asimile etme amacına yönelik devlet okulları tesis etmeye başladı.

Bu çalışmanın amacı, Çarlık Rusyası'nın XIX. Yüzyılda Azerbaycan'da, halkı Ruslaştırma ve asimile etme niyetiyle devlet okulları açmış olduğunu tespit etmektir. Bu kapsamda araştırmada nitel araştırma yöntemi olan doküman analizi kullanılmıştır. Çalışma esnasında, Çarlık yönetiminin kanunlarının yer aldığı yayınlanmış arşiv vesikaları gözden geçirilmiş, *Kavkaz* gazetesinin konuya ilişkin ulaşılabilen haberleri ile her yıl yayınlanan *Kafkasya Takvimi* incelenmiş, bunların yanı sıra birinci ve ikinci el kaynaklardaki bilgiler değerlendirilerek yazım esnasında kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Çarlık Rusyası, Asimilasyon, Azerbaycan, Eğitim Politikası, Devlet Okulları.

Educational Institutions Opened by Tsarist Russia in Azerbaijan in the XIXth Century within the Framework of Russification and Assimilation Policy

Abstract

Azerbaijan, which fell under the occupation of Tsarist Russia at the beginning of the XIX century, faced the Russification and assimilation policy of the administration in cultural terms as well as being exploited in other areas. The Tsarist government tried to tear Azerbaijani Turks away from their past and aimed to assimilate them completely as an ultimate goal. The primary way of this was to raise loyal subjects in the region. In this context, the administration first tried to attract the nobles of the region and implemented a social engineering programme by providing Russian education to their children. For the implementation of this policy, the government considered it important to open state schools. Therefore, the administration started to establish state schools with the aim of Russification and assimilation of the people.

The aim of this study is to determine that Tsarist Russia opened state schools in Azerbaijan in the XIX century with the aim of Russification and assimilation of the population. In this context, document analysis, which is a qualitative research method, was used in the study. During the study, the published archival documents containing the laws of the Tsarist administration were reviewed, the news of the Kavkaz newspaper on the subject and the Caucasus Calendar published every year were examined, as well as the information in first and second-hand sources were evaluated and used during the writing.

Keywords: Tsarist Russia, Assimilation, Azerbaijan, Education Policy, State Schools.

Giriş

Bir milletin gelişmiş toplumlar arasında yer almasının sebeplerinden birisi de eğitim düzeyinin yüksek olmasıdır. Eğitim düzeyi yüksek toplumlar cehaletin karanlığından aydınlığa kavuşur, eğitimi zayıf olanlar ise karanlığın gölgesinde bocalarlar. Kuşkusuz gelişmiş toplumların çağdaş eğitim düzeyine ulaşmaları, kendilerine has uzun ve zorlu bir tarihi yolculuğun sonunda mümkün olmuştur.

XIX. yüzyılın başlarına kadar bütün İslam dünyasında olduğu gibi Azerbaycan'da da halkın eğitim düzeyi oldukça zayıf idi. Ezberciliğe dayanan eğitim anlayışı genelde dini ve Arapça ile Farsça dillerini öğrenme metoduna göre şekillenmişti. Elbette herkesin iyi eğitim alma hakkı ya da imkânı yoktu. O yüzden genelde eğitim alanlar soyluların evlatlarıydı. Onlar da ya mescitlerde yahut da evlerde özel dersler alırlardı. Gerçi Hanlıklar döneminde devlet memurları yetiştirmek amacıyla temel düzeyde eğitim veren kurumlar vardı. Fakat buna rağmen bölgenin genelinde cehalet hüküm sürüyordu.

Azerbaycan XIX. yüzyılın başında Çarlık Rusyası tarafından işgal edildikten sonra rejim diğer alanlarda olduğu gibi eğitim sisteminde de birtakım reformlar başlattı. Fakat bu reformlar sırf halkı Ruslaştırarak asimile etmek ve kendi çıkarlarına uygun yeni bir nesil oluşturmak amacıyla yapıldı. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kurucu lideri Mehmet Emin Resulzade yönetimin amacı hakkında şöyle diyordu: *"Çarizm Azerbaycan'ı Ruslaştırmak için iki cepheden geliyordu. Bir taraftan halkın hissiyat-ı diniyesini idare eden ülema ve mollaları kendi kontrolüne tabi tutuyor, diğer taraftan da milli terbiyeye meydan vermeyerek halkı Rus mekteplerinde (işkol) okumaya mecbur ediyordu. Tabii ki bu hal halkın hassas asaplarına dokunuyor, müdafaayı nefis*

*hislerini derinden gıcıklıyordu. Bunun için de halk kendisini düşünmeğe mecburdu”.*¹

Çarlık Rusyası işgal ettiği Azerbaycan'da eğitim politikasını tamamen müstemleke amacına uygun şekillendirdi. Bu bağlamda işgalin ardından bölgede yeni okullar tesis ederek kendine sadık memur sınıfı yetiştirmeye çalıştı. Bu politika bazı soylu aileleri dışında ilk başlarda Azerbaycan halkı tarafından pek kabul görmedi, lakin zamanla halkın okullara yaklaşımı değişti. Zira okullardan mezun olanların hem memuriyete alınabildiklerini, hem de toplum içinde saygı gördüklerini fark ettiler. Lakin soylu evlatları olsa bile yönetim toplumun belli bir düzeyde eğitim almasından yanaydı. Daha fazla eğitim halkın gözünü açabilir, ilerde yönetime sorunlar yaşatabilirdi. Bundan dolayı yönetim bazı soyluların Rus okullarından mezun olan evlatlarını kendi imkânlarıyla Rusya'nın yahut da Avrupa'nın farklı üniversitelerine göndermesinden rahatsızlık duymaya başladı. Dolayısıyla eğitimini tamamlayarak geri dönen gençlerin diplomalarını tanıma konusunda birtakım zorluklar çıkarttı.²

Azerbaycan'da eğitim tarihi daha önce farklı çalışmalara konu olmuştur. Sovyetler döneminde yapılan çalışmalarda, Çarlık Rusyası'nın işgalinden sonra Azerbaycan'da açılan eğitim kurumlarının doğrudan halkın gelişimine katkıda bulunduğu aktarılmıştır. Sovyetlerin dağılmasından sonra yapılan çalışmalarda ise konuya yaklaşım değişmiş, Çarlık yönetiminin açtığı okullarla aslında halkı Ruslaştırmak istediği vurgulanmıştır. Bu bağlamda son yıllarda özellikle Azerbaycanlı bilim adamları Hüseyin Ahmedov, Fikret Seyidov, Rüfet Hüseyinov ve Neriman Halilov'un eğitim ve pedagoji alanlardaki çalışmaları takdire şayandır. Ayrıca Profesör Misir Merdanov'un eğitim tarihi üzerine dört ciltlik *Azerbaycan Eğitim Tarihi* adlı bir eseri ise adeta ansiklopedik bir çalışma olarak dikkati çekmektedir.

Azerbaycan'da eğitim ve pedagoji fikir tarihi üzerine farklı çalışmalar olsa da genelinde konu, geçmiş zamandan günümüze, bilgilerin sistemli

¹ Mehmet Emin Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti (Keyfiyeti, teşekkülü ve şimdiki vaziyeti)*, Azerbaycan Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği M. E. Resulzade Yayın Merkezi, İstanbul 1990, s. 13.

² Edelet Tahirzade, Oğuztoğrul Tahirli, *Azerbaycan Cumhuriyeti Telebeleri: Tarihi Arayış, Belgeler, Yaşamlar*, Teas Press Neşriyyat Evi, Bakı 2016, s. 16.

ve kronolojik bir şekilde toplanması ile eğitim kurumlarının ve eğitimcilerin önemi gibi hususlar bağlamında değerlendirilmiştir. Bu çalışmayı onlardan farklı kılan özgünlük ise, XIX. yüzyılda devlet tarafından Azerbaycan'da açılan okulların Ruslaştırma ve asimile etme amacına yönelik faaliyette bulduklarının tespit edilmiş olmasıdır. Oldukça kapsamlı bir konu olmasına rağmen çalışma sınırlandırılmış ve Çarlık Rusyası'nın işgali döneminde Azerbaycan'da açılan bütün devlet okullarını değil, sadece XIX. yüzyılda tesis edilenleri ele almıştır. Türkiye'deki tarih alan yazınında, daha önce böyle bir konunun kapsamlı bir şekilde çalışılmadığı gerçeğinden yola çıkılarak çalışmanın önemli bir boşluğu dolduracağına inanılmaktadır.

İşgalden Sonra Çarlık Rusyası'nın Azerbaycan'da Uyguladığı Sömürge Politikası

1803-1828 yılları arasında Aras Nehri'nin kuzeyindeki Azerbaycan topraklarının Çarlık orduları tarafından işgal edilmesiyle bölgede yaklaşık yıl yıl devam eden Rus tahakkümü dönemi başlamıştır. Çar yönetimi, 19. yüzyılın başlarından itibaren bölgede uygulanan yönetim modellerinin başarısızlığı ve idari reformların beklentileri karşılayamaması nedeniyle Kafkasya politikalarını sıkça gözden geçirmek zorunda kalmıştır.³ Bunun dışında işgalin hemen ardından Çarlık yönetimi sömürge anlayışını benimseyerek harekete geçmiş ve türlü bahanelerle eskiden Azerbaycan hanlıklarına ait olan topraklara el koymuştur. Diğer yandan Azerbaycan köylüsünün elinden verimli topraklar alınarak bölgeye yerleştirilen Rus köylüsüne dağıtılmıştır. Çarlık yönetimi bölgenin yönetimini kolaylaştırmak için Azerbaycan'ı eyaletlere bölmüş ve başlarına kendi komutanlarını atayarak "Askeri Usul İdaresi" tesis etmiştir. Geniş yetkiler verilen komutanlar, ölüm cezası dışındaki bütün askeri ve sivil faaliyetleri, yerel memurları göreve alma ya da görevden uzaklaştırma gibi görevleri üstlenmişlerdir.⁴

³ Ali Asker, "Azerbaycan'da Millî Kimlik İnşasının Sosyo-Ekonomik ve Fikrî Temelleri (19. Yüzyılın Ortaları- 20. Yüzyılın Başları)", içinde: *Azerbaycan Düşünce Tarihi: Evreler, Olaylar ve Şahsiyetler (19. Yüzyılın Ortaları-20. Yüzyılın Başları)*, Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı, Ankara 2021 (ss. 1- 41), s. 1.

⁴ Ramin Sadık, "Azerbaycan Tarihi I", *Azerbaycan*, ed. Tuğba Eray Biber, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, İstanbul 2022, s. 44-45.

İşgalden sonra yönetim, bölgenin ekonomik kaynaklarını da sövmeye başlamıştır. Bu bağlamda buğday, ipek, petrol gibi zengin servetler Rusya'ya taşınırken halkın itiraz edememesi için bölgenin ileri gelenlerinin çocukları Gürcistan ya da Rusya'nın farklı bölgelerinde "tutsak" olarak alıkonmuştur. Bu yöntemle ileri gelen aileler rejime bağımlı hale getirilmiş ve hatta bölgede çıkan isyanlar bile onların eliyle bastırılmıştır. Haliyle halkın üzerinde aşırıya varan ölçüde bir baskı mekanizması kurulmuştur.⁵ Fakat baskılara rağmen halk sık sık isyan etmekten vazgeçmemiştir. Nitekim bu isyanların en büyüğü 28 Temmuz 1826'da Gence'de meydana gelmiştir. Gence'nin ardından Şirvan, Kuba ve Şeki'de de isyanlar çıkmış, fakat hepsi Çarlık ordusu tarafından acımasızca bastırılmıştır.⁶

Buna rağmen Azerbaycan'daki durumdan rahatsız olan Çar I. Nikolay (1825-1855) gerçekleri yerinde öğrenmesi amacıyla uzman bir ekibi görevlendirmiştir. Bölgede çalışmalar yapan Rus ekip çara bir rapor halinde isyanların gerekçelerini anlatmıştır. Raporu değerlendiren I. Nikola, isyanların temelinde kendi memurlarının hataları olduğunu anlamış, dolayısıyla baskıyı bir nebze azaltarak bölgenin ileri gelen ailelerinin ve ağalarının (beylerinin) elinden alınmış bazı hakları iade etmiştir. 1840 yılında ise bölge yönetimiyle ilgili daha ılımlı bir adım atarak daha önce tesis etmiş olduğu "Askeri Usul İdaresi"ni lağvetmiştir.⁷

1844 yılında yönetim aldığı bir kararla Kafkasya'nın genelini tek bir idare altında birleştirmiş ve bu düzen 1917'ye kadar devam etmiştir. Bu arada 6 Aralık 1846'da yayınlanan 12 maddelik bir yönetmelikle, Azerbaycan beyleri ve ağalarına ait olup devlet tarafından müsadere edilen topraklar iade edilmiş, böylece onlar topraklarını özgür bir şekilde alıp satma hakkına kavuşmuşlardır. Sonuçta baskıyla istediğini elde etmekte zorlanan yönetim, birtakım tavizlerle Azerbaycan feodalitesi ile ilişkilerini sağlam tutmaya gayret etmiştir.⁸

⁵ Ejder Ağayev- Vahid Rzayev, *Güney Kafkasya Halklarının Pedagoji Elageleri Tarihinden*, Tehsil Neşriyyatı, Bakı 2004, s. 40.

⁶ Ramin Sadık, *Kısa Azerbaycan Tarihi*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2022, s. 123.

⁷ İsmayıl Memmedov, *Azerbaycan Tarihi*, Adiloğlu Neşriyyatı, Bakı 2005, s. 313.

⁸ Terane Behbudova, *Şimali Azerbaycan'da 1877-ci il Üsyanları*, Elm ve Tehsil Neşriyyatı, Bakı 2016, s. 20-21.

1861’de Çarlık Rusyası’nda Serflil sistemi⁹ kaldırılmıştır. Ancak söz konusu karar, ülkenin her bir tarafında aynı zamanda uygulanmamıştır. Serfliğin kaldırılması Kafkasya’da en erken 1864’te Gürcistan’da uygulanmıştır. Azerbaycan’da ise 1870 yılında serfliğin kaldırılmasına ilişkin adımlar atılmıştır. Dahası ilk kaldırıldığı yerler de Gence, Bakü ve Erivan olmuştur. Ancak Çarlık yönetimi yine de Azerbaycan köylüsüne karşı davranışta birtakım zorluklar çıkarmaya devam etmiştir. Nitekim Rusya’daki köylülere toprak satın almak için borç para verirken Azerbaycan köylüsünü bu haktan mahrum bırakmıştır. Bu da tipik bir sömürge yönetimi uygulaması anlamına gelmiştir.¹⁰

Rus İşgali Öncesinde Azerbaycan’da Eğitim Hayatının Genel Durumu

Bağımsız hanlıklar döneminde Azerbaycan’da eğitim kurumları genel olarak şehirlerdeki ilkokullar ve medreselerden ibaretti. Arapça ve Farsça ağırlıklı ilkokulları temel eğitim kurumlarıydı ve mescitlere bitişik yapılarıydı. İlkokullarda çocuklara temel dini dersler verilir, okuma yazma öğretilirdi. Klasik Arap- Fars sistemine göre şekillenen eğitim süresi boyunca “Molla” diye adlanan din öğretmenleri öğrencilere Kur’an ve çeşitli şeriat dersleri öğretirdi.¹¹ Şeriat derslerinin yanı sıra Farsça ağırlıklı çeşitli kitaplar da okuturdu. Okutulan kitaplar genelde edebi eserler olurdu. Bu bağlamda genelde Sadi Şirazi’nin “Gülistan” ve “Bustan” ve Nizami Gencevi’nin “Leyla ile Mecnun” gibi eserleri tercih edilirdi. Esasında öğrenciler eserleri pek anlamazlardı, o yüzden öğretmenler metinleri Türkçeye çevirir ve böylece kelime ezberletme yöntemiyle dersleri işlerlerdi.¹² Okullarda Tarih, Matematik, Coğrafya

⁹ Rusya İmparatorluğunda toprak ağası adına çalışan köylüye Serf denirdi. Kölelik sistemine oldukça benzeyen bu sistemde serfler ile özgür köylüler arasındaki farklardan en önemlisi göçme özgürlüğüydü; serfler efendilerinin izni olmadan topraklarını veya köylerini sürekli olarak terk edemiyorlardı. Bkz: Cihan Bilgili, “Serflik Sisteminin Gelişimi ve Kulakların Ortaya Çıkma Süreci”, *Uluslararası Medeniyet Çalışmaları Dergisi*, 2023, Cilt 8, Sayı 1, s. 91.

¹⁰ Hüseyin Baykara, *Azerbaycan İstiklal Mübarizesi Tarihi*, Azerbaycan Devlet Neşriyyatı, Bakı 1992, s. 31.

¹¹ Ebülfez Süleymanlı, *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2006, s. 64.

¹² Gafar Cebiyev- Settar Allahverdiyev, *Azerbaycan Tarihi (En Gedim Zamanlardan Müasir Dövre Geder)*, Elm ve Tehsil Neşriyyatı, Bakı 2017, s. 281.

gibi dünyevi dersler de vardı lakin bu dersler çok yüzeysel şekilde anlatılırdı.

Hanlıklar döneminde eğitim kurumları başkentlerde, yani Şamahı, Bakü, Gence, Şuşa, Şeki, Kuba ve Nahçıvan gibi şehirlerdeydi. Lakin okulların hazır ders müfredatıyla belirlenmiş bir eğitim süresi yoktu. Öğrenci okula genelde 10 yaşlarında başlardı ve eğitimini devam ettirmesi maddi olanaklarına bağlı olurdu. Zira eğitim paralıydı ve ücretler her hanlıkta farklı olmakla beraber öğrenci başına 10 Gepik ile 2 Manat arasında değişmekteydi.¹³ İlkokulu tamamlayan öğrenciler ya beyler, hanlar ve ağaların yanında yazı işlerinde çalışır yahut da dini görevliler olarak mescitlerde hizmete başlardı.¹⁴ Bunlara Mirza adı verilir. Söz konusu dönemde hanların ve soyluların çocukları ise evlerde özel eğitimler alırdı. Özel eğitim veren hocalar genelde velilerin desteğiyle geçimlerini sağlardı. Köylü çocukları ise tamamen eğitimden uzak kalırdı.¹⁵

İlkokulları haricinde bazı şehirlerde daha ileri seviyede eğitim veren medreseler vardı. Dönemin bilgili şahısları medrese eğitimi almış kişilerdi.¹⁶ Medreselerde eğitim ücretsizdi ve öğrencileri genelde ilkokulları bitiren ancak yaşı 30'u geçmemiş gençler olurdu. Medrese hocaları Osmanlı, Mısır ve İran gibi ülkelerde üst düzey dini eğitimi tamamlamış şahıslar idi.¹⁷ Arapça, Şeriat, Edebiyat, Felsefe, Mantık ve Psikoloji derslerinin okutulduğu medreselerde öğrencilere İslam dini ayrıntılı bir şekilde öğretilirdi. Medreseler aşağı ve üst düzeyli olmakla iki türlüydü: eğitim süresi 6-8 yıl olan medreseler aşağı düzeyliydi. 15-

---

¹³ "Nuha", *Kavkaz*, 15 İyonya 1846, s. 4; *Obozreniye Rossiyskih Vladeniy za Kavkazom v Statiçeskom, Etnografiçeskom, Topografiçeskom I Finansovom Otnoşeniyah: Proizvedennoye I İzdannoye Po Vişoçayşemu Soizvoleniyu*, Tom 4, Tipografiya Departamenta Vneşney Torgovli, Sankt Petersburg 1836, s. 126; *Azerbaycan Tarihi: XIX. Esr*, Cilt 4, Elm Neşriyyatı, Bakı 2007, s. 136.

¹⁴ *Azerbaycan Tarihi*, Cilt 1, Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası Neşriyyatı, Bakı 1958, s. 406.

¹⁵ Ramin Sadık, *Kısa Azerbaycan..*, s. 108.

¹⁶ Mahmud İsmayılov, *İlk Çağlardan XX. Yüzyılın Başlarına Kadar Azerbaycan Tarihi*, çev. Vefa Kurban, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2014, s. 272.

¹⁷ *Azerbaycan Tarihi: XIX. Esr*, s. 138.

16 yıl eğitim süresi olanlar ise üst düzey medreselerdi. Üst düzey medreseler Tahran ve Tebriz gibi önemli şehirlerde bulunmaktaydı.¹⁸

XIX. Yüzyılda Rusya'nın Azerbaycan'da Yürüttüğü Eğitim Politikaları

Çarlık yönetimi, işgalden sonra Azerbaycan'da İran etkisine engel olmak için harekete geçti. Zira asırlardır bölgenin bilimsel ve kültürel hayatı genel olarak İran etkisi altındaydı. İran etkisini azaltmanın yollarından birincisi halkı merkezi idareye bağlı hale getirmektir. Yönetim, çıkan isyanları şiddetle bastırarak ve özellikle bölgenin ileri gelenlerini kendi yanına çekerek bunu büyük ölçüde başarmıştı. Diğer yandan bölgenin İran etkisinden tam olarak kurtarılması için daha yumuşak bir politika izlenmeliydi. Bunun yolu da bölgede kültürel ve eğitimsel değişime ağırlık verilmesiydi. Esasında bölge insanının eğitim alarak bilgilenmesi yönetimin çok da arzu ettiği bir husus değildi.¹⁹ Fakat Azerbaycan'ı sorunsuzca yönetebilmesinin yolunun ancak kendine sadık tebaa yetiştirmekle mümkün olabileceğini anlıyordu. Bundan dolayı en azından ilk merhalede bölge soylularının çocuklarına eğitim verilmesi üzerinde durdu. Bununla hem kendine sadık bir tebaa, hem de devletin çıkarına uygun çalışabilecek memurlar yetiştirmeyi planladı. Diğer yandan yönetim, faaliyetini sürdüren okulları hemen kapatmasının imkânsız olduğunu bildiği için kurduğu devlet okullarında şeriat derslerini de müfredata aldı. Din derslerini veren öğretmenleri maaşla temin ederken onların Rusça öğrenmesini de teşvik etti.²⁰ Dolayısıyla zamanla Azerbaycan'da Hıristiyanlaştırma ve Ruslaştırma faaliyetleri için elini daha da kuvvetli hale getirmek istedi.²¹

Ruslaştırma politikası açısından dil çok önemliydi. Çarlık yönetimi halkın konuştuğu Azerbaycan Türkçesine karşıydı ve eğitim kurumlarında Türkçeyi engellemeye çalışmaktaydı.²² Bu bağlamda

¹⁸ Mahmud İsmayilov, *Azerbaycan Tarihi*, Azerbaycan Devlet Neşriyyat Poligrafiya Birliyi, Bakı 1992, s. 250-251.

¹⁹ Nazım Ceferov, *Milli İctimai Fikir Tarihimizden*, Azerbaycan Devlet Yayınları, Bakı 1993, s. 79.

²⁰ Neriman Helilov, *Azerbaycanda Mekteb ve Pedagoji Fikir Tarihinden*, Gence 1998, s. 36-37.

²¹ Misir Merdanov, *Azerbaycan'ın Tehsil Tarihi*, Cilt 1, Tehsil Neşriyyatı, Bakı 2011, s. 41.

²² Ayten Gehrmanova, *Azerbaycan Demokratik Respublikasında Halk Maarifinin Teşkilî Yolları*, Azerbaycan-Türkiye Neşriyyat Poligrafiya Şirketi, Bakı 2005, s. 9.

okullardaki Türkçe ve şeriat dersi veren yerli öğretmenleri bile diğerlerine kıyasla ikinci dereceli memur olarak görmekteydi.²³ Diğer yandan okul yönetmeliklerini de sık sık değiştirmesi, halkı Ruslaştırmak ve asimile etmek istemesinden kaynaklanıyordu. Zira değiştirilen her yönetmelikle okullarda Azerbaycan Türkçesi'ne ayrılan ders saatleri azaltılıyor, yerine Rusça derslerine ayrılan süre artırılıyordu. Ayrıca yönetmeliklerde vaat edilmesine rağmen her yerde değil, sadece yönetimin amacına uygun görülen yerlerde okul açılışları gerçekleşmekteydi. Okul açılması için öncelikle şehirlerde yaşayan Rus memurlarının sayısı önemliydi. Ayrıca yerli soylu ailelerinin sayısı da okul açılmasında ciddi bir etkendi. Çarlık yönetimine göre, açılan devlet okullarında Rus çocuklarıyla beraber okuyacak yerli soylu çocukları zamanla asimile olacak, Ruslaşacaklardı. Diğer yandan memurluğun yolunun açılan yeni devlet okullarından geçtiğini görececek halk, evlatlarını okullara gönderecekti. Sonuçta içlerinden bazıları hem eğitim alarak hem de memurluk yaparak zamanla Rus geleneklerini kabul edecekti. Dolayısıyla okul çevresi yerli soylu evlatlarını Rus düşüncesine, ahlak ve geleneklerine yakınlaştırabilecekti.

Ancak yönetimin tüm beklentisine rağmen Azerbaycan'da Ruslaşma ve asimile olma kitlesel bir hal alamadı. Dahası sayısı az olsa bile kendilerini yetiştirerek yüksek memuriyetlere yükselmeyi başaran bazı soylu çocukları asimile olmak bir yana tamamen Azerbaycan kültür ve bilimine ciddi katkılar sunarak farklı bir yol izlediler. Bu bağlamda, Abbasgulu Ağa Bakıhanov ile İsmail Bey Kutkaşınlı XIX. yüzyılın ilk döneminin yerli aydınları olarak tarihe adlarını yazdırdılar. Nitekim Bakıhanov, uzun yıllar çeşitli devlet görevlerinde bulunmuş; 1828'de Rus-İran, 1829'da ise Rus-Osmanlı barış görüşmelerinde mütercim olarak görev almıştır. Bununla birlikte, halkın eğitilmesi ve kültürel düzeyinin yükseltilmesi yönünde önemli çabalar göstermiştir.²⁴ İsmail Bey Kutkaşınlı Rus askeri okullarında yetişti, 25 yıl boyunca Çarlık ordusunda hizmet etti ve "topçu generali" rütbesine kadar yükseldi.²⁵ Lakin Ruslaşmadı ve 1847'de askeri hizmetten ayrıldıktan sonra

²³ Neriman Helilov, *age*, s. 37.

²⁴ Teymur Ehedov, *Edebi-Bedii Fikir Tarihinden*, Bakı 2001, Azerbaycan Milli Ensklopediyası Neşriyyatı, s. 28.

²⁵ Yavuz Akpınar, *Azeri Edebiyatı Araştırmaları*, İstanbul 1994, Dergah Yayınları, s. 49.

ömrünün sonuna kadar kaleme aldığı eserleriyle halkın eğitilmesine katkı sundu.

Çarlık yönetimi açtığı devlet okulları ile Azerbaycan halkını çok hızlı bir şekilde asimile etmeyi planlamıştı, ancak amacına tam olarak ulaşamadı. Bunun en önemli sebebi, zamanla okullardan yetişen genç neslin, bilgi ve donanımlarıyla halka örnek olması ve elde ettikleri birikimleri toplumun gelişmesi için harcamasıydı. Dolayısıyla devlet okullarında yetişen, Rusça öğrenen ve o dilin yardımıyla Batı Avrupa medeniyetini tanıyan gençler, zamanla Azerbaycan'ın ilk düşünce ve ilim adamlarının yetişmesinde öncü rol oynadılar. Nitekim onların sayesinde açılan okullar, yayınlanan gazete ve dergiler toplumun bilinç ve kültür düzeyini arttırdı.²⁶ Sonuçta XX. yüzyılın başlarına gelindiğinde ülkeyi bağımsızlığa götüren yeni bir sınıf oluştu. Dolayısıyla Çarlık yönetiminin XIX. yüzyılda Ruslaştırma ve asimile etme niyetiyle açtığı eğitim kurumları, Azerbaycan'ın bağımsızlığına giden süreçte önemli rol oynayan aydınların yetişmesine katkı sundu.

Ruslaştırma ve Asimilasyon Çerçevesinde Azerbaycan'da Açılan Eğitim Kurumları

Kaza (Vilayet) Okulları

Çarlık Rusyası'nda Avrupa tarzı gelişmelerin temeli Petro döneminde (1682-1725) atılmıştır. Bu dönemde gerçekleştirilen askerî, ekonomik ve siyasal yenilikler, kültürel hayatı da etkilemiştir. Aynı dönemde Avrupa'ya eğitim için gönderilen gençler mezun olup geri döndüklerinde ise ülkedeki kültürel ilerlemeye katkı sunmuşlardı. II. Katerina dönemine geldiğinde memur ihtiyacını karşılamak üzere taşra şehirlerinde dört yıllık, ilçelerde ise iki yıllık halk okulları açıldı. Okulların öğretmen ihtiyacı için Petersburg'ta kolejler tesis edildi.²⁷

XIX. yüzyılın başlarında Rusya'da eğitim konusunda yeni adımlar atıldı. Bu kapsamda 1802'de Halk Eğitim Bakanlığı kurularak eğitim-öğretim süreci merkezileştirildi. İki yıl içinde yeni bakanlığın yayınladığı ilk yönetmenlikte "Üniversiteler Yasası" ile "Üniversitelere bağlı Eğitim

²⁶ Abdulhaluk Çay, "Azerbaycan'da Milli Edebiyatın Doğuşu ve Gelişmesi", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl 1, Cilt 1, Sayı 1, Ankara 1983, s. 67.

²⁷ Ramin Sadık, *Kısa Rusya Tarihi*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2023, s. 109-112.

Kurumları" yasaları onaylandı.²⁸ Ardından yönetmeliğe uygun olarak 5 Kasım 1804'te Kazan Üniversitesi açıldı.²⁹ 1805 yılında Harkiv'de bir imparatorluk üniversitesi tesis edildi.³⁰ Çar I. Aleksandr eğitimle ilgili attığı adımlarla sırf soylulara mahsus eğitim kurumlarını daha da iyileştirmeye çalıştı, ancak aynı zamanda yeni kararlar Rus eğitiminin gelişiminin de temelini oluşturdu.³¹

Azerbaycan'ın işgal edilmesinden sonra Çarlık yönetimi, halkı Ruslaştırmayı ve asimile etmeyi kolaylaştırmak için bölgede Rusya merkezindeki eğitim siyasetine uygun bir siyaset izlemeğe karar verdi. Bu bağlamda öncelikle halkın Rusça öğrenmesi gerektiğine kanaat getirerek Güney Kafkasya'nın tamamında Batı Rusya'dakine benzer kaza (vilayet) okulları açmak üzere projeler hazırladı. Hazırlığın tamamlanmasından sonra 2 Ağustos 1829'da "*Güney Kafkasya Okulları Yönetmeliği*" yayınlandı.³² Yönetmelikte, 20 kaza okulundan 10'unun Azerbaycan'da açılması öngörüldü.³³ İki yıllık olması kararlaştırılan okullarda Şeriat, Basit Hesap, Kiraat, Hüsnuhat, Azerbaycan Türkçesi, Rusça ve Tarih derslerinin okutulması, sonradan eğitimini sürdürmek isteyenlere Tiflis'teki Gimnaziuma³⁴ girme hakkı verilmesi belirlendi.³⁵

Yönetmeliğe göre, Azerbaycan'da ilk kaza okulu 30 Aralık 1830'da Şuşa'da faaliyete başladı.³⁶ Okul için Alman misyonerlerinin Yevageli

²⁸ Nikolay Afanasyevič Lebedev, *Ob Uçrejeniy Pervogo Narodnogo Uçilişa v Rossiy*, Tipografiya Gubernskago Pravleniya, Novgorod 1856, s. 9-10.

²⁹ "Kazanskiy Universitet", *Ensklopedičeskiy Slovar*, izd. F. A. Brokgauz, İ. A. Efron, Tom XIII A, Tipo-Litografiya İ. A. Efrona, Sankt Petersburg 1894, s. 903-905.

³⁰ "Harkovskiy Gosudarstvenniy Universitet İmeni A. M. Gorkogo", *Bolşaya Sovetskaya Ensklopediya*, Tom 46, Moskva 1957, s. 87.

³¹ Ramin Sadık, *Kısa Rusya....*, s. 118.

³² *Kavkazskiy Kalendar Na 1846 God*, Tipografiya Glavnago Upravleniya Zakavkazskiy Kray, Tiflis 1845, s. 67.

³³ Orest Evetskiy, *Statičeskiye Opisanije Zakavkazskago Kraya*, Tipografiya Ştaba Otdelnago Korpusa Vnutrenney Straji, Sankt Petersburg 1835, s. 95; Suleyman Aliyarlı, *İstoriya Azerbaydjana: S Drevneyshih Vremen Do 70 Gg. 19.Vek*, İzdatelstvo Chirag, Baku 2008, s. 684.

³⁴ Gimnazium, lise seviyesinin üstünde eğitim veren dört yıllık bir okuldu.

³⁵ *Polnoye Sobraniye Zakonov Rossiyskoy İmperiy*, N: 3060, Tom 4, Sobraniye Vtoroye, Peçatano v Tipografiy II Otdeleniya Sobstvennoy Ego İmperatorskago Veličestva Kantselyariy, Sankt Petersburg 1830, s. 571- 574.

³⁶ Hüseyin Ehedov, *Azerbaycan Mektebi ve Pedagoji Fikir Tarihi*, Tehsil Yayınları, Bakı 2001, s. 82

teşkilatı tarafından bir yıl süreliğine ücretsiz bina tahsis edildi. İlk kaza okulunun Şuşa’da açılması Rusya’nın sömürge politikasına uygun bir adımdı. Nitekim Çarlık yönetimi Azerbaycan’ı ele geçirdikten sonra özellikle Karabağ bölgesini stratejik amaçları için kullanmak arzusundaydı. Ermenileri de bu maksatla bölgeye yerleştiriyordu. Dolayısıyla Şuşa’da açılan ilk kaza okulu, yönetimin amaçları için kullandığı bir araçtı. Ayrıca bölgede yaşayan Rus memurları ile Ermenilerin de bir okula ihtiyacı vardı. Şuşa kaza okulu bütün bu ihtiyaçları karşılıyordu. Okula yerli Azerbaycan Türklerinin de kaydolması öngörülmüştü fakat herkesin değil, sadece soylu ailelerin evlatlarının okuması mümkün idi. Anlaşılan yönetim bununla az sayıdaki soylu evladını asimile edip Ruslaştırmayı amaçlamıştı. Yerli soylu çocuklarının okula kaydolması düşünüldüğünden okul programında Azerbaycan Türkçesi ve Şeriat derslerine de yer verilmişti. 1835’e ait istatistiki verilerde okuldaki öğrenci sayısının 47 civarında olduğu anlaşılmaktaydı.³⁷

Şuşa’dan sonra ikinci kaza okulu 1831’de Nuha (Şeki) şehrinde açıldı. Nuha tarih boyunca ipekçiliği ile öne çıkmış, hanlık merkezi olmuş ve soylu-zengin ailelerin yoğun olarak yaşadığı bir şehirdi. Dolayısıyla şehirde bir okulun açılması soylu ailelerin yönetime yaklaştırılması maksadı taşımaktaydı. Devlet okulu olmasına rağmen şehrin zenginleri kendi aralarında 4.613 Manat para toplayarak bir bina kiraladılar. İki sınıftan ibaret okulda toplam 4 görevli vardı; bunlar da müdür, Fen ve Azerbaycan Türkçesi ile Şeriat derslerini veren 3 öğretmen idi. 1834 yılı istatistiklerinde okuldaki öğrenci sayısının 28 olduğu anlaşılmaktadır. Onlardan 21’i tüccar, 7’si ise şehir ileri gelenlerinin evladydı.³⁸ Dolayısıyla yönetimin beklentisinin aksine öğrenci sayısı düşük kaldı. O yüzden okul için ilave bir binaya ihtiyaç duyulmadı.

Şuşa ve Nuha’dan sonra kaza okulları Azerbaycan’ın başka şehirlerinde de açıldı. Nitekim 1832’de Bakü’de, 1833’te Gence’de, 1834’te ise Erivan’da kaza okulları faaliyete başladı.³⁹ 1834 yılında

³⁷ İntigam Cebraýılov- Könül Mikayılova, “Şuşa Gezasında İlk Tehsil Ocakları”, *Azerbaycan Mektebi*, 2/699, 2022, s. 94.

³⁸ Şeki: *En Gedim Zamanlardan Günümüzedek*, ed. Yagub Mahmudov, Turhan NPB, Bakı 2020, s. 338.

³⁹ Ziya Bünyadov, *Azerbaycan Tarihi*, Azernesr, Bakı 1994, s. 591.

toplam okul sayısı 5'e, öğrenci sayısı ise 176'ya ulaştı.⁴⁰ Öğrenci sayısının yeteri kadar çok olmaması okulların herkese değil sadece soylu çocuklarına açık olmasından kaynaklanıyordu. Zira yönetime göre öncelikli hedef yerli soylu evlatlarını Ruslaştırmak ve asimile etmekte. Bazı soylular da hem bu nedenden hem de Rus okuluna sıcak bakılmamasından çocuklarını okula göndermek istemiyordu.

Açılan okullardaki düşük öğrenci sayısı Çarlık yönetimini memnun etmemiş olacak ki, 12 Mayıs 1835 yılında kaza okullarıyla ilgili yeni bir düzenlemeye gidildi. Öncelikle okullardaki eğitim süresi 3 yıla çıkartıldı. Yeni yönetmeliğin öncekinden temel farkı, yönetimin yerel halkı Ruslaştırma ve asimile etme amacıyla daha da ileriye gitme planıydı. Nitekim yeni yönetmelikte Azerbaycan Türkçesi'ne ayrılan haftalık ders saati 6'ya indirildi. Rusça dersinin saati bile arttırıldı, 12 saate yükseltildi. Dahası ilk sınıfta okutulacak bütün derslerin yalnız Rusça verilmesi Azerbaycan Türkçesi'nin ise ancak ikinci ve üçüncü sınıftan itibaren okutulması kararlaştırıldı.⁴¹ Yönetmelikteki diğer bir değişiklik ise artık okulların tüm toplum katmanlarının evlatlarına açık olmasıydı. Özellikle ilk sınıfa, okumak isteyen herkesin, ikinci ve üçüncü sınıflara ise sınav sonuçları ve öğretmenlerin önerileri doğrultusunda öğrenci alınması gibi bir yenilik getirildi.⁴²

Yeni yönetmelikle tüm okullardaki öğretmen sayısının 5'e yükseltilmesi, mevcut olan kaza okullarının iyileştirilmesi ve Şamahı, Nahçıvan, Kuba, Gazah gibi şehirlerde daha önce açılması planlanan okulların tesis edilmesi üzerinde yeniden duruldu. Yeni yönetmelikle okutulacak dersler de güncellendi; buna göre Şeriat, Rusça, Coğrafya, Tarih, Hesap ve Temel Geometri, Güzel Yazı ile Azerbaycan Türkçesi gibi dersler programa alındı. Yönetmeliğe uygun ilk eğitim kurumu 15 Mart 1837'de Nahçıvan'da açıldı. Bölgenin ileri gelenlerinden İhsan Han'ın şahsi malikânesi ücretsiz olarak okul binası için tahsis edildi.⁴³

⁴⁰ Orest Evetskiy, *age*, s. 97.

⁴¹ Hüseyin Ehmedov, *Seçilmiş Pedagoji Eserleri (XIX. Esr Azerbaycan Mektebi)*, Cilt 4, Tehsil Neşriyyat Poligrafiya Merkezi, Bakı 2006, s. 68-69.

⁴² *Polnoye Sobraniye Zakonov Rossiyskoy İmperiy*, N: 8123, Tom 10, Otdeleniye Pervoye, V Tipografiy Il-go Otdeleniya Sobstvennoy E. İ. V. Kantselyariy, Sankt Petersburg 1836, s. 406-413.

⁴³ Vahid Rzayev, *Nahçıvan'da Mekteb ve Pedagoji Fikir (XIX. Esr ve XX. Esrin Evvelleri)*, Ececi Neşriyyat Poligrafiya Birliyi, Nahçıvan 2018, s. 115.

Nahçıvan'dan sonra ikinci okul 20 Mayıs 1838'de Şamahı'da faaliyete başladı. Şehir zenginlerinden Hacı Aslan Nezeroğlu kendi evini okul için tahsis etti.⁴⁴ Devlet okullara her türlü desteği sağlıyordu, lakin buna rağmen yerel soylular da kendi olanaklarıyla öğrencilere destek olmaya çalışıyordu.⁴⁵

1840 yılında yönetmelikte bir kez daha değişikliğe gidildi. Zira Kafkasya Genel Valisi İllarion İvanoviç Vorontsov-Daşkov, Güney Kafkasya ile Rusya'nın diğer bölgeleri arasında etkileşimin daha fazla sağlanmasını arzu ederek Rusça'ya ayrılan ders saatlerinin az olduğuna kanaat getirmişti. Oysa daha önce yayınlanan yönetmeliklerde zaten Azerbaycan Türkçesi'nin saatleri azaltılmış, Rusça'ya daha fazla yer ayrılmıştı. Buna rağmen Vali Daşkov, Rusça'ya verilen saatin yeterli olmadığını düşünüyordu. Aslında yönetimin Rusça'ya fazla önem vermesi, asimilasyon amacının bir parçasıydı. Vorontsov- Daşkov, hazırladığı öneri paketini başkent Petersburg'a iletti. Bunun üzerine Çarlık yönetimi 18 Aralık 1848'de "*Güney Kafkasya Okulları Yönetmeliği*"ni üçüncü kez değiştirdi.⁴⁶

Yeni yönetmelikte Azerbaycan'da iki kaza okulunun daha açılması öngörüldü; bunlar Lenkeran ve Kuba illerinde olacaktı. Fakat vaat edilen okullar hiçbir zaman açılmadı. Çünkü yönetime göre mevcut okulları yeterliydi ve yenileri "maddi külfetten" başka bir şey olmayacaktı.⁴⁷ Yeni yönetmelikte dikkati çeken en önemli husus, Azerbaycan Türkçesine ayrılan ders saatlerinin arttırılmasıydı. Anlaşılan yönetim, Rusçayaaazla ağırlık vermenin bölgede pek hoş karşılanmadığını anlamıştı. O yüzden Rusça ve Azerbaycan Türkçesi ders saatlerinin biraz daha arttırılmasına karar vermişti. Azerbaycan Türkleri açısından yönetmelikteki diğer önemli kararlardan biri de Tiflis ve Kutaisi vilayetleri dışındaki bütün Güney Kafkasya kaza okullarında Türkçenin zorunlu ders olarak okutulacak olmasıydı.⁴⁸ Anlaşılan bu kararla soylu

⁴⁴ Hüseyin Ehmedov, *Seçilmiş Pedagoji Eserleri (XIX. Esr Azerbaycan Mektebi)*, s. 69.

⁴⁵ Suleyman Aliyarlı, *age*, s. 685.

⁴⁶ *Polnoye Sobraniye Zakonov Rossiyskoy İmperiy*, N: 22838, Tom 23, Otdeleniye 2, V Tipografii II-go Otdeleniya Sobstvennoy E. İ. V. Kantselyariy, Sankt Petersburg 1848, s. 96-112.

⁴⁷ Hüseyin Ehmedov, *XIX. Esr Azerbaycan Mektebi*, Maarif Neşriyyatı, Bakı 1985, s. 14.

⁴⁸ Hüseyin Ehmedov, *Azerbaycan Mektebi ve Pedagoji Fikir Tarihi*, s. 84.

sınıfının küstürülmemesi ve okullara daha fazla ilgi göstermesi amaçlanmıştı.

Her ne kadar kaza okullarındaki öğrencilerin büyük çoğunluğu bölgedeki Rus memurlarının evlatları olsa da dönemin yerli aydınları halkın cehaletine son vereceği ümidiyle okulların varlığına sıcak bakıyordu. Dolayısıyla yerli aydınlara göre, Avrupa devletleri gibi gelişmenin yolu Rusçaya iyi bir şekilde sahip olmaktan geçiyordu, bu bağlamda çocukların Rusça öğrenmesinde bir sakınca görülüyordu.⁴⁹ Bu konuda özellikle Kasım Bey Zakir ve Abbasgulu Ağa Bakıhanov gibi aydınlar, halkın kültür seviyesini yükselteceği için okulları lüzumlu sayıyordu.⁵⁰ Oysa halk, okulları “*Gavur mektepleri*” olarak niteliyor ve tepki gösteriyor, okulda eğitim alan öğrencileri de “*Rus balası*” diye adlandırıyordu.⁵¹ Dolayısıyla halkın geneli Rus okullarından değil, eski dini okullar ve medreselerden yanaydı. Öyle ki halkın nazarında medreseler, yabancı işgalcilere karşı kendi kimliklerini korumanın son kalesi olarak görülüyordu.⁵²

XIX. yüzyılın ortalarına gelindiğinde halkın kaza okullarına bakışı değişmeye başladı. Bir yandan aydınların çağruları, bir yandan da mezunların devlet kadrolarında istihdamı öncelikle evladını devlet okuluna vermek istemeyen soylu sınıfı üzerinde etkili oldu. Bunun üzerine evlatlarını kaza okullarına göndermek isteyen soylu ailelerinin sayısı çoğaldı. Neticede birkaç yıl içinde kaza okullarında eğitim alan Azerbaycan Türkü öğrencilerin sayısında ciddi bir artış görüldü. 1857 yılında artık bütün kaza okullarında eğitim alan Türk öğrencilerin sayısı 148'e yükseldi.⁵³ Böylece zamanla soyluların Rusçaya ve Rus kültürüne mesafeli duruşunda da değişim meydana geldi.

Dini Devlet Okulları

Kaza okullarına paralel olarak Azerbaycan'da yerel medreselerin varlığı Çarlık yönetimini rahatsız ediyordu. Zira kaza okullarına kuşkuyla

⁴⁹ *Azerbaycan Tarihi*, Cilt 2, Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası Neşriyyatı, Bakı 1964, s. 108.

⁵⁰ Okan Yeşilot, *Ateş Çemberinde Azerbaycan*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2010, s. 65-66.

⁵¹ Mehmet Emin Resulzade, *age*, s. 14.

⁵² Ebülfez Süleymanlı, *age*, s. 64.

⁵³ *Azerbaycan Tarihi: XIX. Esr*, Cilt 4, s. 142.

bakan halk, medreselere yoğun ilgi gösteriyordu. Yönetim ise İslam dinini Azerbaycan'ın Ruslaştırılmasının önündeki en büyük engel olarak görüyordu. Bu yüzden hem farklı ülkelere dini eğitim almak için gitmek isteyen gençlere çeşitli sıkıntılar çıkarıyor, hem de elinden geldiğince halkı “Şii ve Sünni” mezheplerde ayrıştırmaya çalışıyordu. Tabii yönetimin, halk üzerinde etkin olabilmesi için dindar kesime şiddetle ihtiyacı vardı. O yüzden kendine sadık dindar kadrolar hazırlamak üzere harekete geçti.⁵⁴

Çarlık yönetimi şahsen dini eğitim veren devlet okulları açmaya karar verdi. Bunun için Abbasgulu Ağa Bakıhanov'dan, dini okullarla ilgili bir proje hazırlamasını istedi. 1832'de projesini tamamlayan Bakıhanov, açılması öngörülen okullarda dünyevi derslerle beraber Azerbaycan Türkçesi ve Rusçanın zorunlu dersler olarak okutulmasını önermişti. Fakat Çarlık yönetimi onun projesine ilgi göstermedi.⁵⁵ Dahası bir süre sonra “Şii ve Sünni” mezhepleri üzerine dini eğitim verecek devlet okulları tesis etmeye karar verdi. Yönetimin bu kararı aslında “böl ve yönet” mantığından başka bir şey değildi. Çok geçmeden açılacak okullar için isimler de belirlendi. Nitekim “Şii” öğrencilerin okuyacağı okullara “Aliye”, “Sünni” öğrenciler için planlananlara da “Ömeriye” adı verildi.⁵⁶

Dini okulların açılacağı yerler konusunda yönetimin iradesi öncelikle Tiflis şehrinde yana oldu. Derhal hazırlıklara başlandı. Tiflis'in seçilmesi rastgele değildi, zira şehir o dönem Çarlık yönetiminin Güney Kafkasya'daki ana merkezlerinden biriydi. Yönetim ayrıca Tiflis'i seçerek şehirdeki Müslümanları Ruslaştırma ve asimile politikasının bir parçasına dönüştürmek amacındaydı. 18 Nisan 1847'de okulun yönetmeliği hazırlandı. Önce “Aliye” okulunun açılması kararlaştırıldı ve okula iki öğretmen ataması yapıldı. Şeriat dersi verecek öğretmenin Ahund⁵⁷ tarafından belirlenmesi öngörülürken Rusça derslerinin Türkçe ve Rusçayı iyi bilen ya bir Rus yahut da bir Türk asıllı öğretmen

⁵⁴ Mehdi Hesenov, *Azerbaycan Tarihi (Abituriyentler Üçün Vesait)*, Bilik Neşriyyatı, Bakı 2014, s. 247.

⁵⁵ Gezenfer Recebli, *Azerbaycan Tarihi: Oçerkler*, Elm ve Tehsil Neşriyyatı, Bakı 2013, s. 322.

⁵⁶ Misir Merdanov, *age*, s. 42-43.

⁵⁷ Şiiilerde din alimlerine verilen bir sıfat.

tarafından verilmesi planlandı. Müfredata Türkçe, Farsça, Arapça ve Rusçanın yanı sıra Tarih, Coğrafya, Genel Matematik, Rus Hukuku ve Güzel Yazı gibi dersler dâhil edildi. Ders saatlerinin 30 dakika olması, ikisi öğleden önce, ikisi de sonra olmak üzere derslerin günlük 4 saati geçmemesi üzerinde duruldu.⁵⁸

Bütün hazırlıkların tamamlanmasından sonra ilk "Aliye" okulu, 12 Aralık 1847'de Tiflis'te açıldı. İlk yılında okula 50 öğrenci kayıt yaptırdı. "Aliye" okulundan sonra "Ömeriye" okulunun hazırlıklarına başlandı. Yaklaşık iki yıl süren hazırlık tamamlanınca "Ömeriye" okulu, 15 Ocak 1849 tarihinde açıldı. İlk yılında 16 öğrencinin kayıt yaptırdığı okulun açılış törenine Tiflis'teki üst düzey yetkililer katıldı. Etkinlikte dua okuyan şehir müftüsü, gençlerin eğitimi için hükümetin büyük çabalar sarf ettiğini belirterek Müslümanlar adına hükümete teşekkür ettiklerini söyledi.⁵⁹

Çarlık yönetimi, Gürcistan'da dini okulları açtıktan sonra Azerbaycan'da da aynı okullardan açma ihtiyacını hissetti. Derhal hazırlıklara başlandı ve 1849'da ilk dini devlet okulu Gence şehrinde açıldı. Okula 22 öğrenci kaydoldu. Gence'den sonra Şuşa, Şamahı, Salyan, Şeki, Lenkeran, Bakü ve Derbent'de de "dini okullar" faaliyete başladı. Birkaç ay içinde Azerbaycan'da açılan dini okulların sayısı 11'e ulaştı. Halk açılan dini okullara ilgi gösterdi. Bundan dolayı öğrenci sayılarında artışlar görüldü. İlk açıldığı yılda toplam öğrenci sayısı 386 iken, 1852'ye gelindiğinde sayı 586'ya yükseldi.⁶⁰

Çarlık yönetimi bu dini okulları büyük bir proje olarak olarak görüyordu. Lakin 1860'lara gelindiğinde dini okullar maddi yetersizliklerle karşı karşıya kaldı. Çok geçmeden okullar için bina eksikliği, öğretmen maaşlarının azlığı ve ders kitaplarının yetersizliği gibi nedenler ortaya çıktı. Sonuçta süreç okulların birer birer kapanmasına

⁵⁸ *Polnoye Sobraniye Zakonov Rossiyskoy İmperiy*, N: 21128, Tom 22, Otdeleniye Pervoye, V Tipografiy II Otdeleniya Sobstvennoy E. İ. V. Kantselyariy, Sankt Petersburg 1848, s. 330- 335; Suleyman Aliyarlı, *age*, s. 685; Misir Merdanov, *age*, s. 43.

⁵⁹ "Tiflis", *Kavkaz*, 29 Yanvarya 1849, s. 2-3; Gülnara Goca Memmedli, "Tiflis Aliyye Medresesi (1847-1919)", *Euroasia Journal Of Social Sciences And Humanities*, 8/3, 2021, s. 4-5.

⁶⁰ *Kavkazskiy Kalendar Na 1852 God*, Tipografiya Kanselyariy Namestnika Kavkazskago, Tiflis 1851, s. 456; *Kavkazskiy Kalendar Na 1853 God*, Tiflis 1852, s. 394.

doğru gitti. Sadece Zagatala ilindeki dini okul kapanmadı, o da daha sonra üç yıllık bir okula dönüştürüldü.⁶¹

İlkokullar

XIX. yüzyılın ortalarında Çarlık yönetimi eğitimi tüm toplum katmanına yaymak için harekete geçti. Bu bağlamda aldığı kararlardan birisi tıpkı Rusya'nın merkezi vilayetlerinde olduğu gibi Azerbaycan'da da ilkokullar tesis etmesi idi. 29 Ekim 1853'te bu kararıyla bağlı yeni bir düzenlemeye giden yönetim, daha önce açılması öngörülen ancak açılmayan kaza okullarının yerine Kuba, Lenkeran ve Ordubad'ta ilkokullarının tesis edilmesini planladı. Okul masraflarının hazineden karşılanması ve sınıfların tek yahut iki sınıflı olması planlandı.⁶²

Yönetmeliğe göre, Azerbaycan'ın Şamahı şehrinde 50 öğrencilik, pansiyonlu ve dört sınıflı bir ilkokulunun açılması kararlaştırıldı. Ancak okul herkese değil, sadece zengin ailelerin çocuklarının eğitim alması için öngörüldü. Eğitim süresi dört yıldır, başarılı mezunlar sınavla daha üst sınıflarda okuma hakkı elde edebilirlerdi. Okul, Ocak 1854'te faaliyete başladı. Dört sınıflı olmasıyla dönemin Güney Kafkasya'daki yegâne ilkokulu unvanına sahip oldu.⁶³ Okulun ciddi bir öğrenci sayısı vardı, hatta birkaç ay içinde toplam sayı 118'e ulaştı. 13 Kasım 1854'te okul için bir pansiyon da inşa edildi.⁶⁴ Okulda eğitim alan Türk öğrenciler için Kur'an, Rusça, Coğrafya, Tarih, Matematik, Azerbaycan Türkçesi gibi ayrı bir ders programı hazırlandı. 1859 yılına kadar faaliyet gösteren okul, o yıl Şamahı'da meydana gelen büyük depremden sonra Bakü'ye nakledildi.⁶⁵

Şamahı'daki ilkokuldan sonra Azerbaycan'ın diğer şehirlerinde de ilkokulları tesis edildi. Nitekim 10 Kasım 1854'te Kuba'da, 24 Kasım'da ise Ordubad'ta birer ilkokulu açıldı. Ordubad halkı epey bir süredir

⁶¹ Hüseyin Ehmedov, *Azerbaycan Mektebi ve Pedagoji Fikir Tarihi*, s. 79.

⁶² *Polnoye Sobraniye Zakonov Rossiyskoy İmperiy*, N: 27646, Tom 28, Otdeleniye Pervoye, Sankt Petersburg 1854, s. 498-516.

⁶³ Hüseyin Ehmedov, *Seçilmiş Pedagoji Eserleri (XIX. Esr Azerbaycan Mektebi)*, s. 85.

⁶⁴ "Şemaha", *Kavkaz*, 27 Noyabrya 1854, s. 4.

⁶⁵ "Otçet General Feldmarşala Knyazyu A. İ. Baryatinskago Za 1857-1859 Godı", *Akti Kavkazskoyu Arheografiçeskoyu Komissiyu*, Tom 12, Tipografiya Kantseyariy Glavnonaçalstvuyuşago Grajdanskoyu Çastyu na Kavkaza, Tiflis 1904, s. 1375.

şehirlerinde bir okul açılması arzusundaydı.⁶⁶ Sonuçta onların da arzusu gerçekleşmiş oldu. Kuba ve Ordubad'taki okullardan iki yıl sonra Lenkeran şehrinde bir ilkokul faaliyete başladı.⁶⁷ Kuba ve Ordubad'taki ilkokuluna ilk yıl 46, Lenkeran'dakine ise 56 öğrenci kabul edildi.⁶⁸

İlkokullara 8 yaşlı erkek çocuklar kabul edilmekteydi. Eğitim ücretsiz, dersler Şeriat, Rusça, Temel Hesap ve Azerbaycan Türkçesi şeklindeydi. Okul müdürleri kesinlikle Rus öğretmenlerden seçiliyordu. Şeriat ve Azerbaycan Türkçesi derslerini yerli öğretmenler veriyordu. Okulun öğrencileri genelde şehirlerde yaşayan soylu çocuklarıydı. Halk okullara ciddi bir destek sağlıyordu. Okullarda aynı zamanda mesleki bilgiler de öğretiliyor, zirai eğitim veriliyordu. Örneğin, arıcılıkla ilgili derslerin verildiği Kuba İlkokulu, 1893'te Sankt Petersburg'ta düzenlenen Rus Balcılık Fuarı'nda yüksek kalitedeki bal üretimi yapmasından dolayı ödüllendirilmişti.⁶⁹

1860 yılında Zagatala şehrinde 40 öğrencinin barınabileceği yurdu olacak bir ilkokulunun açılmasına karar verildi. Okula kaydolacak öğrencilerden 25'inin masrafını devlet, 15'ininkini ise halk üstlenecekti. İlk sınıfı hazırlık olacak okul toplamda üç sınıflı olarak planlandı. Okul 26 Eylül 1862 tarihinde faaliyete başladı.⁷⁰ İlk yıllarda öğrenci sayısı oldukça az oldu, hatta 1865'te toplam sayı 45'i geçmedi. Okul için bir kütüphane de inşa edildi. 1869 yılından itibaren okulda mesleki dersler de verilmeye başlandı. Bu bağlamda okul, Azerbaycan'da mesleki eğitim kazandıran bir ilkokul unvanını elde etti.⁷¹

Kuşkusuz diğer okullar gibi ilkokulları açmakla da yönetim, devletin herkesi kucaklayıcı özelliğe sahip olduğunu göstermekle beraber ilerde kendine sadık memur kadrosu yetiştirmeyi planlamıştı. Ayrıca bu okullardaki derslerin de ağırlıklı olarak Rusça olması, Ruslaştırma ve asimile politikasının bir parçasıydı. Ancak yüzyılın başlarına oranla Çarlık

⁶⁶ Vahid Rzayev, *age*, s. 128.

⁶⁷ Behman Kerimov, "XIX. Esrin İkinci Yarısı-XX. Esrin Evvelerinde Lenkeran Gezasında Maarif İşi", *XIX. Esr-XX. Esrin Birinci Yarısı Azerbaycan Maarifçiliyi ve Maarifçileri*, ed. Naile Velihanlı, Ziya Neşriyyatı, Bakı 2013, s. 57.

⁶⁸ Misir Merdanov, *age*, s. 46.

⁶⁹ Hüseyin Ehedov, *Seçilmiş Pedagoji Eserleri (XIX. Esr Azerbaycan Mektebi)*, s. 79-81.

⁷⁰ *Kavkazskiy Kalendar Na 1866 God*, Peçatano v Tipografiy Glavnago Upravleniya Zakavkazskiy Kray, Tiflis 1866, s. 41.

⁷¹ Hüseyin Ehedov, *Seçilmiş Pedagoji Eserleri (XIX. Esr Azerbaycan Mektebi)*, s. 82-83.

yönetimi söz konusu politikasında bir az daha gevşeme yapmıştı. Zira yıllar geçtikçe halkın hem yönetime hem de açtığı okullara bakışı değişmişti. Öyle ki devletin açtığı okullar artık Azerbaycan halkının aydınlanmasına da hizmet eder olmuştu. Dahası devlet okullardan mezun olan gençler içinden Mirze Fethali Ahundov, Mirze Kazım Bey, Muhammed Ağa Şahtatlı gibi halkın milli uyanışını seferber edecek düşüncelerin taşıyıcısı olan yeni bir aydın sınıfı yetiştirmişti.⁷²

Ortaokullar

Çarlık yönetimi XVIII. yüzyıla gelindiğinde, ülke halkının orta eğitime olan ihtiyacını karşılamak üzere 1598 yılından itibaren Batı Avrupa'da görülen Gimnazium adlı eğitim kurumlarını, Rusya'da da açmaya karar verdi. Lakin dönemin Rusyası açısından bu hiç de kolay değildi. Zira Rusya, diğer alanlarda olduğu gibi eğitim konusunda da batı Avrupa'dan hayli geride kalıyordu. Bundan dolayı Gimnaziumların açılması zaman aldı. Nihayet uzun hazırlık döneminden sonra ilk Gimnazium 1726 yılında Petersburg'ta faaliyete başladı.⁷³ Gimnaziumlar açılır açılmaz, Klasik'ler ve Realnı Okul'lar diye iki kısma ayrıldı. Klasik Gimnaziumlar sosyal bilimler, Realnı'lar ise fen bilimleri ağırlıklı oldu. Klasik Gimnaziumlarda Tarih, Din Dersleri, Latince ve Yunanca, Realnı olanlarda ise Almanca, Fransızca, Matematik, Fizik, Biyoloji, Güzel Yazı, Tarih ve Din dersleri müfredata alındı. Klasik Gimnaziumlardan mezun olanlara bütün yüksekokul ve üniversitelere, Realnı'lardan mezunlara ise sadece fen bölümü olan fakültelere kaydolabilme hakkı verildi.⁷⁴

Azerbaycan'a ortaokullar Rusya'ya göre oldukça geç tarihlerde geldi. Çarlık yönetimi XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar Azerbaycan'da ortaokullara ihtiyaç duymamıştı. Ancak zamanla Rusya'daki ortaokulları düzeyinde olmasa da en azından temel düzeyde bir ortaokulun tesisini kararlaştırdı. Bu bağlamda 1865'te Bakü'de bir Progimnazium⁷⁵ faaliyete başladı. İlk ortaokulun Bakü'de tesisi, şehrin giderek bir sanayi

⁷² Rûfet Hüseyinzade, *Azerbaycan Mekteb ve Pedagoji Fikir Tarihi*, ADPU Neşriyyatı, Bakı 2020, s. 197.

⁷³ "Akademişeskiy Universitet", *Bolşaya Sovetskaya Ensiklopediya*, Tom 1, Tretye İzdaniye, Moskva 1970, s. 312.

⁷⁴ Misir Merdanov, *age*, s. 99.

⁷⁵ Progimnazium, 1917 yılına kadar Çarlık Rusyası'nda 3 ile 10 yaşları arasındaki kız ve erkek çocuklarını Gimnaziumlara hazırlayan eğitim kurumuydu.

şehri gibi gelişmesinden kaynaklanmaktaydı. Diğer bir neden ise daha önce de vurgulandığı gibi depremler dolayısıyla Şamahı vilayet merkezinin Bakü'ye taşınmasıydı. Bakü Progimnaziumu, sonradan Azerbaycan'da açılacak bütün Gimnaziumların temelini teşkil etti. Bu arada Progimnazium 1871 tarihinde tıpkı Rusya'da olduğu gibi Realnı Okula⁷⁶ çevrildi. İlk başta 4 sınıflı olan Realnı Okulu, şehirdeki bir ilkokulunun temelinde faaliyete başlamıştı. Okulda diğer derslerin yanı sıra Azerbaycan Türkçesi, Fransızca, İngilizce ve Almanca dersleri de vardı. Kısa bir sürede öğrenci sayısı arttı, bu da ortaokula olan ihtiyacın ve halkın ilgisinin bir yansımasıydı. Nitekim 1876 yılında Bakü Realnı Okulu'nun öğrenci sayısı 431 kişiye ulaştı.⁷⁷

Bakü'den sonra Realnı Okullar bütün Azerbaycan'da yaygınlaştı. Bakü dışında ikinci Realnı Okul, özellikle Ermeni ve Rusların da yaşadığı Şuşa'da açıldı. 1881'de faaliyete başlayan okul, 6 sınıftan ibaretti. Okula Azerbaycan Türkleri ile beraber Ermeni ve Rus çocukları da kayıt yaptırdı. İlk yıl kabul edilen öğrenci sayısı 159 oldu.⁷⁸ Okulun eğitim dili Rusça idi ama aynı zamanda Azerbaycan Türkçesi, Almanca ve Fransızca dersleri de vardı. Eğitim programına göre temel dersler Matematik, Fizik, Doğa bilimleri, Resim ve Geometri idi. Okulun belli bir kıyafeti de vardı ve öğrenciler okulda onu giymek zorundaydı.⁷⁹

1890 yılına gelindiğinde Azerbaycan'daki ortaokulların sayısı çoğaldı. Nitekim çeşitli şehirlerde toplamda 12 Gimnazium ile 8 Realnı Okul faaliyet gösteriyordu. Okullar arasında 1 Eylül 1896'da Bakü'de açılan İmparator III. Aleksandr adlı Erkek Gimnazium'u öğrenci sayısına göre başı çekiyordu. Okulun açılışına vali ve şehrin diğer yöneticileri katılmışlardı. İlk açılış yılında okula 577 öğrenci kayıt yaptırdı. Öğrencilerden 17'si Azerbaycan Türkü, 151'i Rus, 330'u Ermeni, geri kalanı ise Gürcü, Alman, Yahudi ve diğer milletlerden idi.⁸⁰ Görüldüğü gibi öğrencilerin büyük bir çoğunluğu şehirde çalışan Rus yahut diğer milletlere ait memurların çocuklarıydı. Bu da Bakü'nün 1870'lerden

⁷⁶ İdadi

⁷⁷ *Azerbaycan Tarihi: XIX. Esr*, Cilt 4, s. 354.

⁷⁸ Cebrayilov- Mikayılova, agm., s. 95.

⁷⁹ Yunis Huseynov, *Garabağ-Şuşa*, Füyuzat Yayınevi, Bakı 2022, s. 95-96.

⁸⁰ "Kavkazskiya Vesti: Bakü", *Kavkaz*, 19 Sentyabrya 1896, s. 2.

itibaren bir petrol sanayisi şehri olarak gelişmeğe devam etmesinden kaynaklanmaktaydı.⁸¹

Yüzyılın sonlarına kadar Azerbaycan'daki bütün Realnı Okullar ile Gimnazium'lardaki toplam öğrenci sayısı 5700'e yükseldi. Ancak bu rakam içinde Azerbaycan Türkü öğrencilerin sayısı 91 kişiydi.⁸² Türk öğrencilerin sayısının az olması, bir yandan yönetimin okulları daha ziyade gayri Türk öğrenciler için tasarlaması, diğer yandan da yerli halkın hâlâ devlet okullarına yeteri kadar ilgi göstermemesi nedeniyle idi. Bunun farkında olan dönemin Türk aydınları, evlatlarını okullara göndermeleri için halk nezdinde çalışmalarını sürdürmekteydi. Aydınların çalışmaları ancak XX. yüzyılın başlarında sonuç verdi ve Türk öğrencilerinin sayısında belli bir artış görüldü. Nitekim 1910 yılına ait verilerde, sadece Gence Erkek Gimnaziumu'nda 136, Şuşa Realnı Okulu'nda ise 104 Azerbaycan Türkü öğrencinin eğitim aldığı kayıtlara geçti.⁸³

Kız Okulları

XIX. yüzyılın başlarında Azerbaycan'da kadın eğitimi geleneksel usulle devam etmekteydi. Fakat kızlar için ayrıca bir okul yoktu. Genel olarak zengin ailelerin kızları evlerde, özel kadın öğretmenleri tarafından eğitilmekteydi. Kızlara Şeriat ile ev hanımlığı öğretilirdi. Fakat bu eğitim aşaması belli bir düzeyde ve eskimişti, dönemin ihtiyaçlarına cevap vermekten uzaktı. Dolayısıyla kadın eğitimi konusunda ciddi bir ıslahata ihtiyaç vardı.

Çarlık yönetimi kadın eğitimi konusunda ilk adımları Gürcistan'da attı. Bu bağlamda 23 Mart 1840'ta devlet desteğiyle Tiflis'te, Güney Kafkasya Kızlar Enstitüsü açıldı.⁸⁴ Tabii kızlar için eğitim kurumunun açılması öncelikle bölgede yaşayan Rus memurlarının evlatlarının eğitilmesi ihtiyacından dolayı zorunlu bir tercihti. Fakat bu zorunlu tercih yerli ailelerin kız evlatları için de bir şanstı. Yönetim kadınların eğitimi konusunda Azerbaycan'da da adım atması gerektiğini düşündü.

⁸¹ Audrey L. Altstadt, *The Azerbaijani Turks: Power And Identity Under Russian Rule*, Hoover Institution Press, California 1992, s. 21.

⁸² *Azerbaycan Tarihi*, Cilt 2, Bakı 1964, s. 356.

⁸³ *Pamyatnaya Knijka Yelizavetpolskoy Guberniy Na 1910 God*, Tipografiya Yelizavetpolskago Gubernskago Pravleniya, Yelizavetpol 1910, s. 31.

⁸⁴ *Kavkazskiy Kalendar Na 1846 God*, s. 70.

Kuşkusuz bunu da yine bölge kadınlarının eğitilmiş olmaları amacıyla değil, Rus subayları ile memurlarının kız çocuklarına eğitim vermek için planladı. Zaten bir süredir Azerbaycan'da bir kız okulunun tesisi konusunda Vorontsov-Daşkov'un eşi Yelizaveta Ksaveryevna Vorontsova ciddi bir gayret içindeydi.⁸⁵ Tiflis'teki kız enstitüsünden sonra yönetim bu işin üzerine daha ciddi eğildi ve 30 Nisan 1848'de Şamahı'da ilk kız okulunu açtı.⁸⁶ Okula "Azize Nina"⁸⁷ adı verildi. Öğrencileri Şamahı'da görev yapan Rus memurlarının çocukları olan okul ücretli, eğitim dili Rusçaydı. Eğitim programında Rusça, Tarih, Coğrafya, Fransızca, Güzel yazı ve Şeriat gibi dersler vardı.⁸⁸

"Azize Nina" kız okulu da 1859'da Şamahı'da meydana gelen depremden etkilendi. Büyük dağıntılara yol açan deprem nedeniyle yüzlerce kişi hayatını kaybederken artçı depremler birkaç gün daha devam edince okul faaliyetini geçici olarak durdurdu.⁸⁹ 30 Mayıs 1859'da Çarlık yönetimi, kurumun Bakü'ye taşınmasına karar verdi. Bakü "askeri" valisinin kararıyla şehirde Kutsal Nina Kadın Vakfı tesis edildi.⁹⁰ 1874 yılında Bakü'deki okulun temelinde Mariya adlı bir kız ortaokulu da faaliyete başladı.⁹¹ 1880'lere gelindiğinde kız ortaokulu, öğrenci sayısına göre Güney Kafkasya'daki bütün kız okulları arasında ilk sırada aldı.

Bakü'deki "Azize Nina" Kadın Vakfı'nın desteğiyle 1875'te Şuşa'da, 1885'te de Gence'de kız okulları tesis edildi. Ancak halk bu okullara da ilgi duymadı. Kuşkusuz eğitim dilinin Rusça olması en önemli tepki

⁸⁵ Zakir Kerimov, "Mügeddes Nina'nın Bakı Sehifeleri", *Tarih, İnsan ve Cemiyet*, 3/30, 2020, s. 137.

⁸⁶ *Kavkazskiy Kalendar Na 1849 God*, Tipografiya Kanselyariy Namestnika Kavkazskago, Tiflis 1848, s. 64.

⁸⁷ Kapadokyalı Azize Nino Kartli Kralı III. Mirian döneminde Gürcistan'da Hıristiyanlığı Yayan ve kutsiyetine inanılan bir kadındır. Bkz: Ali Asker, Alter Kahraman, "Gürcistan'da Devletleşme, Kimlik İnşası ve Müslüman Topluluklar", *Gürcistan'daki Müslüman Topluluklar: Azınlık Hakları, Kimlik, Siyaset* (Editörler: Ayşegül Aydingün, Ali Asker, Aslan Yavuz Şir), AVİM Yay., Terazi Yayıncılık, Ankara 2016 (ss. 23-47), 24.

⁸⁸ Ramin Sadık, *Kısa Azerbaycan....*, s. 129.

⁸⁹ "Kavkazskaya Letopis: Şemaha", *Kavkaz*, 11 İyunya 1859, s. 2.

⁹⁰ "Mügeddes Nina" Mektebi", *Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası*, Cilt 7, Bakı 1983, s. 118.

⁹¹ "Tehsil", *Azerbaycan Milli Ensiklopediyası*, Azerbaycan Milli Ensiklopediyası Elmi Merkezi, Bakı 2007, s. 682.

nedeniydi. Zira halk kızlarını Rusça eğitim verilen okullara göndermek istemiyordu. Diğer yandan kız okulları öğretmenlerinin erkek olması, halkın isteksizliğine neden oldu. Çünkü halk inanç ve gelenekleri yönünden kız okulunda erkek öğretmenlerin olmasından memnun değildi. Dahası bazı dini çevreler ise yoğun bir şekilde kızların eğitilmesine gerek olmadığına ilişkin propaganda yapıyordu. Bu da halk üzerinde etkili oluyordu. Ayrıca söz konusu çevreler sadece okullara karşı çıkmıyor, aynı zamanda eğitim veren öğretmenleri de “lanetli” olarak görüyordu.⁹² Dolayısıyla yönetimin Ruslaştırma ve asimile etme amacıyla Azerbaycan’da açtığı kız okullarına halkın ilgisi oldukça düşük kaldı.⁹³ Bu durum istatistiklere de yansdı, nitekim 1897 yılına gelindiğinde kız okullarındaki toplam 320 öğrenciden sadece 3 tanesi Azerbaycan Türkü idi.⁹⁴

Şehir ve Köy Okulları

XIX. yüzyılın ortalarına kadar Azerbaycan’da mevcut 5 kaza okulu ile 4 ilkokul vardı. Lakin Çarlık yönetimi Ruslaştırma ve asimilasyon politikası doğrultusunda bu sayıyı yeterli görmemekteydi. Zira sadece soylulara eğitim verme durumu artık dönemin şartlarıyla uyuşmuyordu. Yüzyılın sonlarına yaklaşıldığı dönemde Azerbaycan’da artık belli bir yetişmiş aydın sınıfı vardı. Bir yandan onların yönetimden daha fazla hak ve eğitim talepleri, bir yandan kendi gayretleriyle okul açma teşebbüsleri yönetimi çıkmaz durumda bırakmıştı. Bunun bilinciyle hareket eden yönetim yeni okullar açmaya karar verdi. Hazırlıklara derhal başlandı ve Temmuz 1864’te şehirler ile köylerde yeni okulların tesis edilmesi kararlaştırıldı.⁹⁵

Kararın icrası hemen mümkün olmadı. Zira yönetim, yeni baştan okul açmak yerine bütün Rusya’da olduğu gibi Azerbaycan’da da kaza okullarını ücretli şehir okullarına dönüştürebileceğini düşündü.⁹⁶ 4

⁹² Ferhad Cabbarov, *Hacı Zeynalabdin Ağa Tağıyev’in Kız Mektebinin Tarihinden*, Ziya Yayınları, Bakı 2011, s. 6.

⁹³ *Pamyatnaya Knijka Yelizavetpolskoy Guberniy Na 1910 God*, s. 29.

⁹⁴ Ferhad Cabbarov, *age*, s. 7.

⁹⁵ Yusif Gaziyev, *Mütalie Pedagogikası*, Maarif Neşriyyatı, Bakı 2002, s. 34.

⁹⁶ *Polnoye Sobraniye Zakonov Rossiyskoy Imperiy*, N: 50909, Tom 47, Otdeleniye Pervoye, V Tipografiy II Otdeleniya Sobstvennoy E. İ. V. Kantselyariy, Sankt Petersburg 1875, s. 727-736.

sınıflı olacak şehir okullarında Şeriat, Kıraat ve Yazı, Rusça, Aritmetik, Pratik Coğrafya, Vatan Coğrafyası ve Tarihi, Doğa Tarihi ve Fizik, Müzik, Resim ve Jimnastik gibi derslerin verilmesi öngörüldü.⁹⁷ Dolayısıyla yeni dönemin şartları gereğince kaza okullarının şehir okullarına dönüştürülmesine başlandı. İlk uygulama 1874 yılında Şuşa'da hayata geçirildi. Şehirdeki kaza okulu, şehir okuluna dönüştürüldü.⁹⁸ İkinci uygulama Şamahı'da yapıldı. Oradaki kaza okulu da şehir okuluna uyarlandı. 1877'de Nuha'da, 1879'da Nahçıvan'da, 1884'te ise Gence'de faaliyet gösteren kaza okulları, tamamen şehir okullarına çevrildi.⁹⁹ Böylece bütün şehirlerdeki kaza okulları, şehir okulları şekline getirilerek varlıklarını sürdürmeye devam etti.

Şehir okullarında eğitim süresi 6 yıl olarak belirlendi. Sosyal durumuna ve etnik kimliğine bakılmaksızın 7 yaşını tamamlamış bütün çocukların okula kabul edilmesi öngörüldü. Maddi durumu iyi olmayan öğrencilere ücretsiz eğitim hakkı verildi. Eğitim hakkının herkese tanınması şehir okullarının öğrenci sayısını arttırdı, 1895'de okullardaki öğrenci sayısı 1227'ye ulaştı. Şehir okulları aynı zamanda bölgenin ekonomik, siyasi ve sosyal hayatına da olumlu katkılar sundu. Nitekim mezun olan öğrencilerin birçoğu farklı devlet dairelerinde memur olarak görev yapmaya başladılar.¹⁰⁰

Yönetmelikte özel okulların açılması da öngörülmüştü. Fakat bunun için Çarlık yönetiminin izni gerekirdi. Yönetim ise izin konusunda çok da özverili değildi. 1884 yılına gelindiğinde gerekli izni alabilenler, birkaç özel okul açmayı başardılar. İlk özel okulun açıldığı yer de Şamahı oldu. Akabinde Bakü'de bir tane özel fen ve gemicilik, Gence'de sanat, Kuba ve Merdekan'da ise bahçecilik okulları tesis edildi.¹⁰¹

Şehir okullarıyla beraber yönetim, köylerde de okullar açmaya başladı. 25 Mayıs 1874'te bunun için ek bir yönetmelik daha yayınlandı.

⁹⁷ "Pravitel'svennaya Rasporyajeniya", *Kavkaz*, 21 İyulya 1874, s. 1.

⁹⁸ Rena Bahışova, "Şuşa Şehir Mektebinin Tarihinden (XIX. Esrin Sonu-XX. Esrin Evvelleri)", *Sumgayıt Devlet Universiteti Elmi Heberler Dergisi, Sosial ve Humanitar Elmler Bölmesi*, 15/3, 2019, s. 58.

⁹⁹ "Hronika", *Kavkaz*, 24 Noyabrya 1884, s. 1; Misir Merdanov, *age*, s. 48.

¹⁰⁰ Hüseyin Ehmedov, *Seçilmiş Pedagoji Eserleri (XIX. Esr Azerbaycan Mektebi)*, s. 128.

¹⁰¹ Hesen Geniyev, *Azerbaycan Tarihi (En Gedim Zamanlardan XXI Esrin İlk Onilliklerinedek)*, Elm ve Tehsil Neşriyyatı, Bakı 2019, s. 297; Mahmud İsmayilov, *age*, s. 251.

Böylece köylerde tek sınıflı 3 yıllık ve iki sınıflı 5 yıllık okulların açılması kararlaştırıldı. Yönetmeliğe göre eğitim dili yine Rusça olacak, köy çocuklarının ilkokul ihtiyacı karşılanacaktı.¹⁰² Köylerdeki okullarda bile eğitim dilinin Rusça olması, zaman zaman farklı seyirler göstermesine rağmen yönetimin Ruslaştırma ve asimile etme politikasının sürdüğünü göstermekteydi. Ancak doğrudan Azerbaycan Türklerinin yoğun olarak yaşadığı yerler yerine ilk köy okulları genelde Rusların yaşadığı Lenkeran ve Şamahı vilayetlerinde açıldı.¹⁰³ Kuşkusuz bu okullar Rusçanın halk arasında kısmen yayılmasına neden oldu. Bununla beraber Azerbaycan Türkleri arasında edebiyat, tiyatro ve sanata yönelik ciddi bir ilgi uyandırdı.

Çarlık Yönetiminin Okullarına Alternatif Olarak Açılan Rus-Tatar Okulları¹⁰⁴

XIX. yüzyılın sonlarına doğru yönetimin Ruslaştırma ile asimile etme amacına karşı çıkan ve ana dilde eğitim hakkını savunan yerel girişimci aydınların teşebbüsüyle Azerbaycan'da yeni okullar faaliyete başladı. Rus okulları örneğindeki okullarda eğitim dili Rusça olsa da, Azerbaycan Türkçesi ayrıca bir ders gibi okutulmaktaydı. Dönemin aydınları yönetime rağmen farklı adımlar atamayacaklarını, ancak en azından Azerbaycan Türkçesi ve kültürüne daha fazla önem vererek öğrenciler yetiştirmeyi başarabileceklerini düşündüler. Diğer yandan yeni açılan okullarla halkın ilgisini çekebileceklerini, böylece Rus okullarına mesafeli duran insanların evlatları için alternatif eğitim kurumları oluşturabileceklerine kanaat getirdiler. Yerel aydınların girişimi genelde halk nezdinde olumlu bir dönüt aldı. Bundan dolayı yeni okullara Rus-Tatar okulları adı verildi.¹⁰⁵ Halk ise okulları "Usul-i Cedit" diye adlandırdı. Rus-Tatar okulları Azerbaycan'ın eğitim hayatında büyük bir rol oynayan ve dönemin şartlarına göre yeni eğitim metodolojisinin

¹⁰² *Polnoye Sobraniye Zakonov Rossiyskoy İmperiy*, N: 55574, Tom 49, Otdeleniye Pervoye, V Tipografii II Otdeleniya Sobstvennoy E. İ. V. Kantselyariy, Sankt Petersburg 1876, s. 834-840.

¹⁰³ Misir Merdanov, *age*, s. 47.

¹⁰⁴ Çarlık Rusyası döneminde Azerbaycan Türkleri, Kafkasya Tatarları diye de adlandırılmıştır.

¹⁰⁵ Rûfet Hüseyinzade, *age*, s. 202.

benimsenmesinde etkili olan kurumlar haline geldi. Lakin zamanla yönetim okullardan rahatsızlık duyarak müdahale etmeye başladı.¹⁰⁶

Rus-Tatar okullarının ilki Bakü'de, 20 Ekim 1887'de Habib Bey Mahmudbeyov ve Sultan Mecit Ganizade adlı iki aydının girişimleri sayesinde açıldı. Okula ilk yıl 50 öğrenci kaydedildi. Ücretli olan okulda kişi başına 3 Manat para alınıyordu. Lakin öğrencilerin %25'inin ücretsiz eğitim hakkı vardı.¹⁰⁷ Öğrencilerden toplanan maddi destek sayesinde okul faaliyetini sürdürdü.¹⁰⁸ Okul müfredatında Rusça, Farsça, Hesap, Coğrafya, Tarih, Şeriat gibi çeşitli dersler vardı. En önemli husus Azerbaycan Türkçesi'nin ayrıca bir ders gibi okutulmasıydı.¹⁰⁹ Okulun amacı Rusçayı öğrenmiş gençleri daha yüksek eğitim kurumlarına hazırlamaktan ibaretti.

Azerbaycan halkının ilgisi bağlamında zamanla Bakü'de Rus-Tatar okullarının sayısı arttı. Nitekim 1887-1901 yılları arasında 10 tane okul daha açıldı. Bakü'den sonra Rus-Tatar okulları Azerbaycan'ın diğer bölgelerinde de yaygınlaştı. 1894'te Nahçıvan ve Nuha'da, 1896'da Şuşa'da, 1897'de Salyan'da ve 1899'da Gence'de birer Rus-Tatar okulu açıldı.¹¹⁰ Şuşa'da şehir okulu ile beraber faaliyet gösteren iki sınıflı Rus-Tatar Okulu, 4 öğretmenin çalıştığı bir kurumdu. Bazı şehirlerde ilerleyen yıllarda ihtiyaca binaen okul sayısı arttı. Nitekim Nuha'da ikinci okul 1898'de, üçüncüsü de 1901'de tesis edildi.¹¹¹ Fakat bölgelerde açılan okullar için yönetim eğitimin Rusça olmasında ısrarcı oldu. Dolayısıyla Çarlık yönetimi okullara açıkça müdahale etmeyi sürdürdü. Fakat buna rağmen halk, okulları yaşatmak için ciddi bir gayret sarf etti. Bu bağlamda okulların masrafları genelde halktan toplanan yardımlarla karşılandı.¹¹²

¹⁰⁶ Ramin Sadık, *Kısa Azerbaycan....*, s. 129-130.

¹⁰⁷ Nesiman Yagublu, *Mehemmed Emin Resulzade Ensklopediyası*, Bakı Kitap Klubu Neşriyyatı, Bakı 2013, s. 45.

¹⁰⁸ "Rus-Azerbaycan Mektebi", *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ensklopediyası*, Cilt 2, Bakı 2007, s. 311.

¹⁰⁹ Asef Genberov, "XIX. Esrin Sonu XX. Esrin Evvellerinde Azerbaycan'da Tehsil İslahatları: Üsuli-Cedid ve Azerbaycan-Rus Mektepleri", *İslam Sivilizasyonu Gafgazda adlı II. Beynelhalk Simpoziumun Materialları*, Bakı 11-12 İyul 2019, *Bildiriler*, s. 363.

¹¹⁰ "Russko-Musulmanskoye Uçilişe v Şuşe", *Kavkaz*, 1 Oktyabrya 1896, s. 2.

¹¹¹ "Kavkazskaya Hronika", *Kavkaz*, 7 Oktyabrya 1901, s. 3.

¹¹² Misir Merdanov, *age*, s. 84.

Yüzyılın sonuna gelindiğinde Azerbaycan'da faaliyet gösteren Rus-Tatar okullarındaki öğrenci sayısı 837'ye ulaştı. Dahası okullardaki öğretmen ve öğrencilerin hemen hepsi Azerbaycan Türkleri idi. Bu da halkın okullara ilgisini arttırıyordu. Kuşkusuz bu okullar XIX. yüzyılın sonu ile XX. yüzyılın başlarında hem Azerbaycan'da eğitimin gelişmesine hem de genç aydınların yetişmesine büyük katkı sağladı. Buna rağmen yönetim elinden geldiğince okullardaki başarılı öğrencilere Rusça ile Rus kültürünü zorla dayatmaya çalıştı. Bu durum ise halkın tepkisini çekti. Hal böyle olunca zamanla okullarda eğitim sağlıklı şekilde sürdürülemedi, halk ise okullardan soğumaya ve Ruslaştırma politikası yapıldığını dile getirerek mesafe koymaya başladı.¹¹³

Rejimin Açtığı Öğretmen Yetiştirme Kurumları

Gori Öğretmenler Seminarisi¹¹⁴ ve Azerbaycan Şubesi

Çarlık yönetiminin açtığı devlet okullarıyla Azerbaycan'da ciddi bir şekilde Ruslaştırma ve asimilasyon politikası uygulaması, özellikle XIX. yüzyılın sonlarında Azerbaycan aydınlarını ciddi bir şekilde rahatsız eden bir hususa dönüştü. Yönetimin politikasına karşı çıkan aydınlar, bir şeyler ortaya koymanın da lüzumunu hissettiler. Bu bağlamda özellikle yerli öğretmenler yetiştirilmesinin gerekli olduğunu düşündüler. Yerli öğretmenler yetiştirmenin gelecek nesiller adına gerekli olduğunun bilinciyle yola çıkan aydınlar, Azerbaycan'da öğretmen yetiştirme kurumlarının tesisi için girişimlere başladılar. Çarlık yönetimi ilk başlarda aydınların girişimlerine kayıtsız kaldı. Lakin zamanla eğitim kurumlarının sayısının artması uzman öğretmenlere ihtiyacı gözler önüne serdi. Özellikle ilkökul seviyesindeki okullarda öğretmen açığı ciddi boyutlara ulaştıkça Çarlık yönetimi çare olarak 1 Eylül 1876 yılında Gürcistan'ın Gori şehrinde bir Öğretmenler Seminarisi açtı.¹¹⁵ Semineri Rus, Gürcü ve Ermeni gençlerinden öğretmen yetiştirilmesine yönelik planlandı. Bundan dolayı ilk kabul edilen 50 öğrenci arasında tek bir Azerbaycan Türkü bile yer almadı. Ders programı Matematik, Geometri, Tarih, Coğrafya, Doğa Bilimleri, Pedagoji, Psikoloji, Resim, Müzik, Tıbbi

¹¹³ Hüseyin Baykara, *age*, s. 53.

¹¹⁴ İlkokul öğretmenleri yetiştirmek için tasarlanmış, ortaöğretim düzeyinde uzmanlaşmış eğitim bir kurumu.

¹¹⁵ "Kavkazskaya Letopis", *Kavkaz*, 9 Mayıs 1876, s. 1.

Bilgiler gibi döneme göre oldukça çağdaş bilimleri kapsayan geniş bir perspektifle hazırlandı.¹¹⁶

Gori Seminarisi'nin açılışı Azerbaycan aydınlarını çok heyecanlandırdı. Azerbaycan'dan olan öğretmen adaylarının da Seminaride okumasını arzu eden dönemin aydınları, bir süre sonra seminari nezdinde Azerbaycan Türkleri için ayrıca bir şubenin tesis edilmesini istediler. Çarlık yönetimi talebe uzun bir süre olumlu dönüş yapmadı. Sonunda aydınların ısrarları yönetimin ikna olmasına yetti, 1 Eylül 1879'da yönetimin kararıyla Seminarinin Azerbaycan şubesi tesis edildi.¹¹⁷ Azerbaycan şubesinde eğitim süresi 3 yıl olarak belirlendi ve öğrencilerin sınavla alınması öngörüldü. İlk yıl Azerbaycan şubesine 32 kişi kabul edildi. Şubede öğrenciler, Azerbaycan Türkçesi ve Şariat dersleri hariç diğer bütün derslerde Hıristiyan öğrencilerle birlikte aynı sınıflarda eğitim görmeye başladılar. Maddi durumu zor olan öğrencilere burs yardımı yapıldı, fakat yönetim bursla okuyup mezun olanlara en azı 4 yıl köy okullarında çalışma zorunluluğu getirdi.¹¹⁸

Seminarinin Azerbaycan şubesinin tesisi kuşkusuz Türkler için faydalı bir gelişme oldu. Nitekim eğitimlerini tamamlayan mezunlar, Azerbaycan'ın farklı köylerinde öğretmenlik görevlerine atandılar. Seminarinin ilk 20 yılında Azerbaycan Şubesi'nden 89 Türk öğrenci mezun oldu. Seminarinin kapandığı 1918 yılına kadar ise toplamda mezun olanların sayısı 240'tan fazlaydı.¹¹⁹ Şube, aynı zamanda Azerbaycan'daki Rus-Tatar okullarının öğretmen ihtiyacını karşılama noktasında da önemli bir rol üstlendi.

Erivan¹²⁰ Öğretmenler Seminarisi

Gori Seminarisi'ndeki Azerbaycan Şubesi'nden sonra Erivan şehrinde de bir öğretmen Seminarisi açılması fikri gündeme geldi. Zira

¹¹⁶ "Gori Seminarisi", *Azerbaycan Sovet Ensklopediyası*, Cilt 3, Bakı 1979, s. 207-208.

¹¹⁷ "Korrespondentsiy Kavkaza", *Kavkaz*, 26 Noyabrya 1883, s. 2; Fikret Seyidov, *Gori Seminarisi ve Onun Mezunları*, Maarif Neşriyyatı, Bakı 1988, s. 8.

¹¹⁸ Hüseyin Ehmedov, *Seçilmiş Pedagoji Eserleri (XIX. Esr Azerbaycan Mektebi)*, s. 93.

¹¹⁹ Misir Merdanov, *age*, s. 57.

¹²⁰ Tarih boyunca Türklerin yaşadığı ve Revan, Erivan, İrevan diye adlandırılan şehir 1936 yılında Sovyetler Birliği döneminde Yerevan diye değiştirilmiştir. Bkz: "Yerevan", *Azerbaycan Sovet Ensklopediyası*, Cild 5, Azerbaycan Sovet Ensklopediyasının Baş Redaksiyası, Bakı 1981, s. 128-129.

ilkokullarında öğretmen açığı ciddi boyutlarda devam etmekteydi. Çarlık yönetimi konuya ilişkin derhal bir planlama yaptı ve 1 Kasım 1881 tarihinde iki sınıflı bir Seminari açılması için hazırlıklara başladı. Hazırlıklar kapsamında eğitim süresinin her sınıfta bir yıl olmakla toplamda üç yıl olması öngörüldü. Okula 16 yaşında olup herhangi fiziksel kusuru bulunmayan gençlerin kabul edilmesi kararlaştırıldı. Dersleri başarıyla bitirip mezun olacak öğrencilere, köylerdeki ilkokullarda öğretmenlik yapma hakkı verilmesi öngörüldü.¹²¹

Hazırlıkların tamamlanmasından sonra Erivan Öğretmenler Seminarisi, 8 Kasım 1881 tarihinde şehir valisi, yöneticiler ve halkın katılımıyla coşkulu bir şekilde açıldı.¹²² İlk eğitim yılında Seminarî'ye 9 öğretmen atandı, 42 öğrenci kayıt yaptırdı. Lakin ilk aylar kayıt yaptıran öğrencilerden sadece altısı Azerbaycan Türkü idi. Seminarî'de 20 öğrenciye yurt imkânı sağlandı. Okulun açılmasından sonra öğrenci sayısı hızla arttı. Nitekim bir yıl tamamlanmadan bütün öğrencilerin sayısı 54'e yükseldi. Azerbaycan Türkü öğrencilerin sayısı da artarak 23'e ulaştı.¹²³

Seminari'de eğitim ücretliydi. Öğrencilerin bazılarına devlet burs veriyordu. Şeriat, Rusça, Matematik, Tarih, Coğrafya, Fizik, Doğa bilimleri, Pedagoji, Jimnastik, Resim ve Müzik gibi dersleri gören öğrenciler, meslek derslerini de öğreniyorlardı. 1881-1914 yılları arasında Seminarî'den toplamda 63 Azerbaycan Türkü mezun oldu.¹²⁴ Azerbaycan Türklerinin mezun sayısının Gori Seminarisi'ne göre daha düşük kalması doğaldı, zira Gori'deki Seminarî'nin Azerbaycan Şubesi vardı. Oysa Erivan Seminarisi'nde böyle bir durum söz konusu değildi. Dolayısıyla yerli öğrencilerin öğretmen olma hevesiyle Erivan Seminarisi'ni tercih etmeleri bile önemli bir ayrıntı idi. Çünkü Çarlık yönetiminin, gayri Rus toplumlari zihnen geliştirmeye değil

¹²¹ "Pravila o Priemnih İspitaniyah Molodih Lyudey Jelayuşih Postupit v Erivanskuyu Uçitelskuyu Seminarıyu", *Kavkaz*, 17 Sentyabrya 1881, s. 1.

¹²² "Mestniye İzvestiya", *Kavkaz*, 11 Noyabrya 1881, s. 1.

¹²³ Nureddin İbrahimov, "İrevan Müellimler Seminarıyası", *Azerbaycan Mektebi*, 1/683, 2018, s. 69.

¹²⁴ Besire Abbasova, "Azerbaycanda Maarifçiliyin İnkişafında İrevan Müellimler Seminarıyası Müellimlerinin Evesiz Hizmetleri", *İrevan Müellimler Seminarıyası-140 Mevzusunda Respublika Elmi Konfransı, Nahçıvan 2023, Bildiriler*, s. 123-124.

Ruslaştırmaya ve asimile etmeye çalıştığı bir ortamda öğretmen olabilmek Azerbaycan Türkleri için ciddi bir başarı sayılmaktaydı.¹²⁵

Sonuç

XIX. yüzyılın başında Azerbaycan'ı işgal eden Çarlık Rusyası, bölgeyi her alanda sömürdüğü gibi kültürel olarak da Ruslaştırmaya ve asimile etmeğe çalıştı. Yönetime göre bölge halkını asimile etmenin yolu eğitimden geçiyordu. Çarlık yönetimi, eğitimde Ruslaştırma ve asimile etmeyi öncelikli hedef seçerek hem kendine sadık yeni nesiller yetiştirmeyi, hem bölge insanlarından ibaret memur sınıfı hazırlamayı, hem de soyluların evlatlarından başlamak üzere bütün toplum nezdine yayılacak bir değişim gerçekleştirmeyi planladı. Bunu başarması halinde toplumu Rus kültürüne yakınlaştırabileceğini, Ruslaştırma ve asimile etme planını uygulayabileceğini tasarladı. Dolayısıyla Güney Kafkasya'nın diğer iki halkı olan Gürcüler ve Ermeniler zaten Hıristiyan oldukları yönetim onlardan ziyade, kültürel baskıyı daha çok Türklere uyguladı. Bu bağlamda XIX. Yüzyılda yönetimin Azerbaycan'da açtığı eğitim kurumları, Ruslaştırma ve asimilasyon politikasının temel taşları oldu.

Yönetim devlet okullarını önce vilayet merkezlerinde açtı, sonra şehirler ve köylerde yenilerini tesis etti. Okulları açarken yerli halkın inanç ve kültürüne saygı duyuyormuş gibi davrandı, ancak genel olarak Şeriat dersleri dışındaki bütün dersleri Rusça okutarak kendi asimile programını uyguladı. Dahası ilk yıllarda açtığı okullar ile Ruslaştırma ve asimile programını bütün şiddetiyle devam ettirdi. Diğer yandan ilk açtığı okullara herkesin değil, sadece Rus asıllı memurların, yahut gayri Türklerin ve soylu evlatlarının kayıt olması kuralını getirerek niyetinin hiç de bütün toplumun eğitilmesi olmadığını gösterdi. Bu minvalde devlet okuluna yazılan ilk öğrenciler yoğun bir Rusça eğitime tabi tutuldu. Bu arada birkaç yıl arayla yayınladığı yönetmeliklerle Rusça'ya daha fazla saat ayrılmasını kararlaştırarak Ruslaştırma ve asimile etme programının ciddi bir şekilde uygulanmasını teşkil etti.

Yönetimin uyguladığı eğitim programı özellikle bazı soylu evlatlarının üzerinde etkili oldu. Nitekim Gayri Müslim öğrencilerle okul

---

¹²⁵ Fikret Seyidov, *Azerbaycan Pedagoji Fikir Tarihinden Sahifeler*, Çaşıoğlu Neşriyyatı, Bakı 2002, s. 22.

arkadaşlığı yapan bazı soylu evlatları zamanla Rus düşüncesini, ahlak ve geleneklerini benimsediler. Ancak yine de bu durum yönetimin beklediği şekilde kitlesel hal almadı. Hatta bunun da aksine az sayıda olsa bile yüksek memuriyetler elde edebilen bazı soylu evlatları asimile olmaktan uzak kaldıkları gibi halkın bilinçlenmesi için de gayret sarf ettiler. Bunlardan Abbasgulu Ağa Bakıhanov ve İsmail Bey Kutkaşını XIX. yüzyılın ilk döneminin Ruslaşmayan ve asimile olmayan yerli aydınlarına örnek olarak gösterilebilir.

Yönetim Ruslaştırma ve asimile etme temelli eğitim politikasıyla yeni nesiller yetiştirmeye gayret ederken halk açılan okullara pek bir ilgi göstermedi. Dahası okulları “Gavur Mektepleri” diye niteleyerek tepkisini ortaya koydu. Özellikle halkın konuştuğu dile ders müfredatında pek yer verilmemesi, kızlar için açılan okullarda sadece erkek öğretmenlerin görevli olması gibi çeşitli nedenler halkın okullara mesafeli durmasına sebep oldu. Yönetim ilerleyen yıllarda politikasında belli yumuşamalar yaptı, hatta eğitimi herkese ulaştırmaya niyetlenerek şehir ve köylde açtığı yeni okullar üzerinden halkın tepkisini azaltmaya çalıştı. Fakat buna rağmen halk, açılan tüm okulların Ruslaştırma ve asimile etme amacına hizmet ettiğini gördü, “lanetli” diye adlandırdığı okullara evlatlarını göndermek istemedi.

Buna rağmen yönetimin açtığı okullar zamanla Azerbaycan’da yeni aydın sınıfın yetişmesine de hizmet etti. Aynı zamanda yeni yetişen genç nesil, halkın çağdaş dünya görüşünün artmasına neden oldu. Nitekim yönetimin okullarına alternatif olarak kendi teşebbüsleriyle modern okullar açan yerli aydınlar, halkı eğitmeye başlamakla eğitim ihtiyaçlarına bir nebze çare olabildiler. Böylece halk kendi aydınlarının açtığı okullara, devletin okullarından daha fazla rağbet gösterdi. Bundan dolayı genel olarak bakıldığında Çarlık yönetiminin, açtığı eğitim kurumları üzerinden Azerbaycan’da Ruslaştırma ve asimilasyon politikası uygulaması çok da başarıya ulaşamadı.

Kaynakça

Yayınlanmış Arşiv Kaynakları

“Otçet General Feldmarşala Knyazya A. İ. Baryatinskago Za 1857-1859 Godı”, *Aktı Kavkazskoyu Arheografişeskoyu Komissieyu*, Tom 12, Tipografiya

Kantselyariy Glavnonaçalstvuyuşago Grajdanskoyu Çastyu na Kavkaza, Tiflis 1904.

Pamyatnaya Knijka Yelizavetpolskoy Guberniy Na 1910 God, Tipografiya Yelizavetpolskago Gubernskago Pravleniya, Yelizavetpol 1910.

Polnoye Sobraniye Zakonov Rossiyskoy İmperiy, N: 3060, Tom 4, Sobraniye Vtoroye, Peçatano v Tipografiy II Otdeleniya Sobstvennoy Ego İmperatorskago Veliçestva Kantselyariy, Sankt Petersburg 1830.

Polnoye Sobraniye Zakonov Rossiyskoy İmperiy, N: 8123, Tom 10, Otdeleniye Pervoye, V Tipografiy II-go Otdeleniya Sobstvennoy E. İ. V. Kantselyariy, Sankt Petersburg 1836.

Polnoye Sobraniye Zakonov Rossiyskoy İmperiy, N: 21128, Tom 22, Otdeleniye Pervoye, V Tipografiy II Otdeleniya Sobstvennoy E. İ. V. Kantselyariy, Sankt Petersburg 1848.

Polnoye Sobraniye Zakonov Rossiyskoy İmperiy, N: 22838, Tom 23, Otdeleniye 2, V Tipografiy II-go Otdeleniya Sobstvennoy E. İ. V. Kantselyariy, Sankt Petersburg 1848.

Polnoye Sobraniye Zakonov Rossiyskoy İmperiy, N: 27646, Tom 28, Otdeleniye Pervoye, V Tipografiy II-go Otdeleniya Sobstvennoy E. İ. V. Kantselyariy, Sankt Petersburg 1854.

Polnoye Sobraniye Zakonov Rossiyskoy İmperiy, N: 50909, Tom 47, Otdeleniye Pervoye, V Tipografiy II Otdeleniya Sobstvennoy E. İ. V. Kantselyariy, Sankt Petersburg 1875.

Polnoye Sobraniye Zakonov Rossiyskoy İmperiy, N: 55574, Tom 49, Otdeleniye Pervoye, V Tipografiy II Otdeleniya Sobstvennoy E. İ. V. Kantselyariy, Sankt Petersburg 1876.

Sürelı Yayınlar

"Hronika", *Kavkaz*, 24 Noyabrya 1884.

"Kavkazskaya Hronika", *Kavkaz*, 7 Oktyabrya 1901.

"Kavkazskaya Letopis: Şemaha", *Kavkaz*, 11 İyunya 1859.

"Kavkazskaya Letopis", *Kavkaz*, 9 Maya 1876.

"Kavkazskiya Vesti: Baku", *Kavkaz*, 19 Sentyabrya 1896.

"Korrespondentsiy Kavkaza", *Kavkaz*, 26 Noyabrya 1883.

"Nuha", *Kavkaz*, 15 İyunya 1846.

"Mestniye İzvestiya", *Kavkaz*, 11 Noyabrya 1881.

"Pravila o Priemnih İspitaniyah Molodih Lyudey Jelayuşih Postupit v Erivanskuyu Uçitel'skuyu Seminariyu", *Kavkaz*, 17 Sentyabrya 1881.

"Pravitel'svennaya Rasporyajeniya", *Kavkaz*, 21 İyulya 1874.

"Russko-Musulmanskoye Uçilişe v Şuşe", *Kavkaz*, 1 Oktyabrya 1896.

"Şemaha", *Kavkaz*, 27 Noyabrya 1854.

"Tiflis", *Kavkaz*, 29 Yanvarya 1849.

Kaynak Eserler

Kavkazskiy Kalendar Na 1846 God, Tipografiya Glavnago Upravleniya Zakavkazskiy Kray, Tiflis 1845.

Kavkazskiy Kalendar Na 1849 God, Tipografiya Kanselyariy Namestnika Kavkazskago, Tiflis 1848.

Kavkazskiy Kalendar Na 1852 God, Tipografiya Kanselyariy Namestnika Kavkazskago, Tiflis 1851.

Kavkazskiy Kalendar Na 1853 God, Tipografiya Kanselyariy Namestnika Kavkazskago, Tiflis 1852.

Kavkazskiy Kalendar Na 1866 God, Peçatano v Tipografiy Glavnago Upravleniya Zakavkazskiy Kray, Tiflis 1865.

Lebedev, Nikolay Afanasyeviç, *Ob Uçrejdeniy Pervogo Narodnogo Uçilişa v Rossiy*, Tipografiya Gubernskago Pravleniya, Novgorod 1856.

Obozreniye Rossiyskih Vladeniy za Kavkazom v Statiçeskom, Etnografiçeskom, Topografiçeskom I Finansovom Otnoşeniyah: Proizvedennoye I İzdannoye Po Visoçayşemu Soizvoleniyu, Tom 4, Tipografiya Departamenta Vneşney Torgovli, Sankt Petersburg 1836.

Evetskiy, Orest, *Statiçeskoye Opisanije Zakavkazskago Kraya*, Tipografiya Ştaba Otdelnago Korpusa Vnutrenney Straji, Sankt Petersburg 1835.

Kitap ve Makaleler

Abbasova, Besire, "Azerbaycanda Maarifçiliyin İnkişafında İrevan Müellimler Seminariyası Müellimlerinin Eveysiz Hizmetleri", *İrevan Müellimler Seminariyası-140 Mevzusunda Respublika Elmi Konfransı, Nahçıvan 2023, Bildiriler*, s. 123-126.

Açikkaya, Savaş, "Çarlık Rusyası Hakimiyetindeki Azerbaycan Türklerinde Ulus Bilincinin Gelişmesinin Temel Dinamikleri", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(28), s. 403-420.

Ağayev, Ejder- Rzayev, Vahid, *Güney Kafkasya Halklarının Pedagoji Elageleri Tarihinden*, Tehsil Neşriyyatı, Bakı 2004.

"Akademiçeskiy Universitet", *Bolşaya Sovetskaya Ensiklopediya*, Tom 1, Tretye İzdaniye, Moskva 1970, s. 312.

Akpınar, Yavuz, *Azeri Edebiyatı Araştırmaları*, İstanbul 1994, Dergah Yayınları.

Aliyarlı, Suleyman, *Istoriya Azerbaydjana: S Drevneyshih Vremen Do 70 Gg. 19.Vek*, İzdatelstvo Chirag, Bakı 2008.

Asker, Ali, "Azerbaycan'da Milli Kimlik İnşasının Sosyo-Ekonomik ve Fikrî Temelleri (19. Yüzyılın Ortaları- 20. Yüzyılın Başları)", *Azerbaycan Düşünce Tarihi: Evreler, Olaylar ve Şahsiyetler (19. Yüzyılın Ortaları-20. Yüzyılın Başları)*, Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı, Ankara 2021, s. 1- 41.

Asker, Ali- Kahraman, Alter, "Gürcistan'da Devletleşme, Kimlik İnşası ve Müslüman Topluluklar", *Gürcistan'daki Müslüman Topluluklar: Azınlık Hakları, Kimlik, Siyaset* (Editörler: Ayşegül Aydıngün, Ali Asker, Aslan Yavuz Şir), AVİM Yay., Terazi Yayıncılık, Ankara 2016, s. 23-47.

Azerbaycan Tarihi, Cilt 1, Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası Neşriyyatı, Bakı 1958.

Azerbaycan Tarihi, Cilt 2, Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası Neşriyyatı, Bakı 1964.

Azerbaycan Tarihi, XIX. Esr, Cilt 4, Elm Neşriyyatı, Bakı 2007.

Bahişova, Rena, "Şuşa Şehir Mektebinin Tarihinden (XIX. Esrin Sonu-XX. Esrin Evvelleri)", *Sumgayıt Devlet Universiteti Elmi Heberler Dergisi, Sosial ve Humanitar Elmler Bölmesi*, 15/3, 2019, s. 58-62.

Baykara, Hüseyin, *Azerbaycan İstiklal Mübarizesi Tarihi*, Azerbaycan Devlet Neşriyyatı, Bakı 1992.

Behbudova, Terane, *Şimali Azerbaycan'da 1877-ci il Üsyanları*, Elm ve Tehsil Neşriyyatı, Bakı 2016.

Bilgili, Cihan, "Serflik Sisteminin Gelişimi ve Kulakların Ortaya Çıkma Süreci", *Uluslararası Medeniyet Çalışmaları Dergisi*, 2023, Cilt 8, Sayı 1, s. 91-104.

Bünyadov, Ziya, *Azerbaycan Tarihi*, Azernesr, Bakı 1994.

Cabbarov, Ferhad, *Hacı Zeynalabdin Ağa Tağıyev'in Kız Mektebinin Tarihinden*, Ziya Yayınları, Bakı 2011.

Cebiyev, Gafar- Allahverdiyev, Settar, *Azerbaycan Tarihi (En Gedim Zamanlardan Müasir Dövre Geder)*, Elm ve Tehsil Neşriyyatı, Bakı 2017.

Cebraılov, İntigam- Mikayılova, Könül, "Şuşa Gezasında İlk Tehsil Ocaqları", *Azerbaycan Mektebi*, 2/699, 2022, s. 91-98.

Ceferov, Nazım, *Milli İctimai Fikir Tarihimizden*, Azerbaycan Devlet Yayınları, Bakı 1993.

Çay, Abdulhaluk, "Azerbaycan'da Milli Edebiyatın Doğuşu ve Gelişmesi", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl 1, Cilt 1, Sayı 1, Ankara 1983, s. 67-72.

Ehmedov, Hüseyin, *XIX. Esr Azerbaycan Mektebi*, Maarif Neşriyyatı, Bakı 1985.

Ehmedov, Hüseyin, *Azerbaycan Mektebi ve Pedagoji Fikir Tarihi*, Tehsil Yayınları, Bakı 2001.

Ehmedov, Hüseyin, *Seçilmiş Pedagoji Eserleri (XIX. Esr Azerbaycan Mektebi)*, Cilt 4, Tehsil Neşriyyat Poligrafiya Merkezi, Bakı 2006.

Ehmedov, Teymur, *Edebi-Bedii Fikir Tarihinden*, Bakı 2001, Azerbaycan Milli Ensklopediyası Neşriyyatı.

Gaziyev, Yusif, *Mütalie Pedagogikası*, Maarif Neşriyyatı, Bakı 2002.

Gehremanova, Ayten, *Azerbaycan Demokratik Respublikasında Halk Maarifinin Teşkilî Yolları*, Azerbaycan-Türkiye Neşriyyat Poligrafiya Şirketi, Bakı 2005.

Genberov, Asef, "XIX. Esrin Sonu XX. Esrin Evvellerinde Azerbaycan'da Tehsil İslahatları: Üsuli-Cedid ve Azerbaycan-Rus Mektepleri", *İslam Sivilizasyonu Gafgazda adlı II. Beynelhalk Simpoziumun Materialları*, Bakı 11-12 İyul 2019, s. 362-368.

Geniyev, Hesên, *Azerbaycan Tarihi (En Gedim Zamanlardan XXI Esrin İlk Onilliklerinedek)*, Elm ve Tehsil Neşriyyatı, Bakı 2019.

Goca Memmedli, Gülnara, "Tiflis Aliyye Medresesi (1847-1919)", *Euroasia Journal Of Social Sciences And Humanities*, 8/3, 2021, s. 1-9.

"Gori Seminariyası", *Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası*, Cilt 3, Bakı 1979, s. 207-208.

"Harkovskiy Gosudarstvenniy Universitet İmeni A. M. Gorkogo", *Bolşaya Sovetskaya Ensiklopediya*, Tom 46, Moskva 1957, s. 87.

Helilov, Neriman, *Azerbaycanda Mekteb ve Pedagoji Fikir Tarihinden*, Gence 1998.

Hesênov, Mehdi, *Azerbaycan Tarihi (Abituriyentler Üçün Vesait)*, Bilik Neşriyyatı, Bakı 2014.

Huseynov, Yunis, *Garabağ-Şuşa*, Füyuzat Yayınevi, Bakı 2022.

Hüseynzade, Rûfet, *Azerbaycan Mekteb ve Pedagoji Fikir Tarihi*, ADPU Neşriyyatı, Bakı 2020

İbrahimov, Nureddin, "İrevan Müellimler Seminariyası", *Azerbaycan Mektebi*, 1/683, 2018, s. 69-71.

"Kazanskiy Universitet", *Ensiklopediçeskiy Slovar*, izd. F. A. Brokgauz, İ. A. Efron, Tom XIII A, Tipo-Litografiya İ. A. Efrena, Sankt Petersburg 1894, s. 903-905.

Kerimov, Behman, "XIX. Esrin İkinci Yarısı-XX. Esrin Evvellerinde Lenkeran Gezasında Maarif İşi", *XIX. Esr-XX. Esrin Birinci Yarısı Azerbaycan Maarifçiliyi ve Maarifçileri*, ed. Naile Velihanlı, Ziya Neşriyyatı, Bakı 2013, s. 57-67.

Kerimov, Zakir, "Mügeddes Nina'nın Bakı Sehifeleri", *Tarih, İnsan ve Cemiyet*, 3/ 30, 2020, s. 136-142.

İsmayılov, Mahmud, *İlk Çağlardan XX. Yüzyılın Başlarına Kadar Azerbaycan Tarihi*, çev. Vefa Kurban, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2014.

İsmayılov, Mahmud, *Azerbaycan Tarihi*, Azerbaycan Devlet Neşriyyat Poligrafiya Birliyi, Bakı 1992.

Memmedov, İsmayıl, *Azerbaycan Tarihi*, Adiloğlu Neşriyyatı, Bakı 2005.

Merdanov, Misir, *Azerbaycan'ın Tehsil Tarihi*, Cilt 1, Tehsil Neşriyyatı, Bakı 2011.

"Mügeddes Nina" Mektebi", *Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası*, Cilt 7, Bakı 1983, s. 118.

Recebli, Gezenfer, *Azerbaycan Tarihi: Oçerkler*, Elm ve Tehsil Neşriyyatı, Bakı 2013.

Resulzade, Mehmet Emin, *Azerbaycan Cumhuriyeti (Keyfiyeti, teşekkülü ve şimdiki vaziyeti)*, Azerbaycan Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği M. E. Resulzade Yayın Merkezi, İstanbul 1990.

“Rus-Azerbaycan Mektebi”, *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ensklopediyası*, Cilt 2, Bakı 2007, s. 311.

Rzayev, Vahid, *Nahçıvan'da Mekteb ve Pedagoji Fikir (XIX. Esr ve XX. Esrin Evvelleri)*, Ecemi Neşriyyat Poligrafiya Birliyi, Nahçıvan 2018.

Sadık, Ramin, “Azerbaycan Tarihi I”, *Azerbaycan*, ed. Tuğba Eray Biber, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, İstanbul 2022, s. 43-70.

Sadık, Ramin, *Kısa Azerbaycan Tarihi*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2022.

Sadık, Ramin, *Kısa Rusya Tarihi*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2023.

Seyidov, Fikret, *Gori Seminariyası ve Onun Mezunları*, Maarif Neşriyyatı, Bakı 1988.

Seyidov, Fikret, *Azerbaycan Pedagoji Fikir Tarihinden Sahifeler*, Çaşıoğlu Neşriyyatı, Bakı 2002.

Süleymanlı, Ebülfez, *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2006.

Şeki: *En Gedim Zamanlardan Günümüzüdedek*, ed. Yagub Mahmudov, Turhan NPB, Bakı 2020.

Tahirzade, Edalet- Tahirli, Oğuztoğrul, *Azerbaycan Cumhuriyeti Telebeleri: Tarihi Arayış, Belgeler, Yaşamlar*, Teas Press Neşriyyat Evi, Bakı 2016.

“Tehsil”, *Azerbaycan Milli Ensklopediyası*, Azerbaycan Milli Ensklopediyası Elmi Merkezi, Bakı 2007, s. 677-700.

Yagublu, Nesiman, *Mehemmed Emin Resulzade Ensklopediyası*, Bakı Kitap Klubu Neşriyyatı, Bakı 2013.

“Yerevan”, *Azerbaycan Sovet Ensklopediyası*, Cild 5, Azerbaycan Sovet Ensklopediyasının Baş Redaksiyası, Bakı 1981, s. 128-129.

Yeşilot, Okan, *Ateş Çemberinde Azerbaycan*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2010.

Extended Abstract

Azerbaijan, which fell under the occupation of Tsarist Russia at the beginning of the XIX century, faced the Russification and assimilation policy of the administration in cultural terms as well as being exploited in other areas. The Tsarist government tried to tear Azerbaijani Turks from their past and aimed to assimilate them completely as the ultimate goal. In this context, Azerbaijani Turks were subjected to severe cultural repression. The Tsarist administration tried to implement its policy of Russification and assimilation through educational institutions. Therefore, various educational institutions opened in Azerbaijan since the first years of the XIX century became the cornerstones of the administration's policy of Russification and assimilation.

Initially, the Azerbaijani people did not show much interest in the schools opened by the state. Because the fact that the language of education was Russian caused a reaction of the people. However, the employment of a small number of noble young people graduating from the schools in the civil service changed the public's view of the schools over time. Consequently, in the following years, public interest in schools increased. However, the young people who graduated from the schools and got acquainted with European ideas, despite the expectations of the administration, made more efforts for the enlightenment of the Azerbaijani people rather than assimilation. In parallel to this, some intellectuals decided to establish new schools as an alternative to the schools opened by the administration. Thus, by the end of the century, the proliferation of schools opened by local intellectuals constituted a serious obstacle to the Tsarist administration's attempt to Russify and assimilate the population. Therefore, the administration could not achieve the desired goal in its education policy.

The aim of this study is to determine that Tsarist Russia opened state schools in Azerbaijan in the XIX century with the aim of Russification and assimilation of the population. In this context, document analysis, which is a qualitative research method, was used in the study. During the study, the published archival documents containing the laws of the Tsarist administration were reviewed, the news of the Kavkaz newspaper on the subject and the Caucasus Calendar published every year were examined, as well as the information in first and second-hand sources were evaluated and used during the writing.

Although there are different studies on the history of the ideas of education and pedagogy in Azerbaijan, in general, the subject has been evaluated in the context of the systematic and chronological collection of information from the past to the present and the importance of educational

institutions and educators. The uniqueness of this study is that it has been determined that the schools opened by the state in Azerbaijan in the XIX century operated with the aim of Russification and assimilation. Although it is a very comprehensive subject, the study is limited and deals not with all the schools opened in Azerbaijan during the occupation of Tsarist Russia, but only those established in the XIX century. It is believed that this study will fill an important gap in the historical literature in Turkey, starting from the fact that such a topic has not been extensively studied before.

After the occupation, the Tsarist administration took action to prevent Iranian influence in Azerbaijan. Because the scientific and cultural life of the region had been under Iranian influence for centuries. One of the ways to reduce Iranian influence was to make the people subordinate to the central administration. The administration succeeded to a great extent by violently suppressing the rebellions and especially by attracting the notables of the region to its side. On the other hand, a softer policy should have been pursued in order to fully liberate the region from Iranian influence. The way to do this was to emphasise cultural and educational change in the region. In fact, the education and knowledge of the people of the region was not something that the government desired very much. However, he realised that the only way he could rule Azerbaijan smoothly was to raise loyal subjects. Therefore, at least in the first stage, he emphasised on providing education to the children of the nobles of the region. With this, he planned to train both loyal subjects and civil servants who could work in the interests of the state. On the other hand, the government realised that it would be impossible to close the schools immediately, so it introduced Sharia law courses into the curriculum of the public schools it established. While providing salaries to the teachers who gave religious lessons, he also encouraged them to learn Russian. Therefore, in time, he wanted to strengthen his hand for Christianisation and Russification activities in Azerbaijan.

Language played a crucial role in the Russification policy. The Tsarist regime opposed the Azerbaijani Turkish spoken by the populace and actively sought to suppress Turkish in educational institutions. Consequently, even native teachers of Turkish and Sharia in schools were regarded as second-tier officials compared to their colleagues. On the other hand, he frequently changed school regulations because he wanted to Russify and assimilate the population. This was because with every regulation that was changed, the class hours allocated to Azerbaijani Turkish in schools were reduced and the time allocated to Russian lessons was increased instead. First of all, the number of Russian officials living in the cities was important for opening a school. In addition, the number of local noble families was also a serious factor

in opening a school. The Tsarist regime believed that local aristocratic children attending the new state schools with Russian children would, over time, become assimilated and Russified. At the same time, the populace, realizing that these new state schools offered a path to civil service, would be encouraged to send their offspring. As a result, some of them would gradually adopt Russian traditions, both by studying and working as civil servants. Therefore, the school environment could bring the sons of the local nobility closer to Russian thought, morals and traditions.

The tsarist administration established educational institutions first in provincial centres, then in cities and villages. While the administration endeavoured to raise new generations with an assimilation-based education policy, the local population did not show much interest in the schools opened at first. One of the most important reasons for this was the fact that the people generally tried to stay away from Russian schools according to their beliefs and traditions. On the other hand, the administration's assimilation policy by imposing Russian language in schools did not find much response among the popular stratum. Therefore, after a while, the administration, realising that there was no interest in the schools opened, made some arrangements in the process, loosened the pressure a little and tried to show that it cared about the education of Azerbaijani Turkish.

The schools opened by the government helped to raise a new class of intellectuals in Azerbaijan. At the same time, the new generation of young people led to an increase in the modern world view of the people. Therefore, as time passed, the new generation, disturbed by the attempts of the administration to assimilate the people through state schools, turned to new searches. Thus, as an alternative to the schools of the administration, modern schools were opened with the initiatives of the newly grown intellectuals, and at least the people were tried to be protected from the cultural assimilation of the administration. Of course, the endeavours of the intellectuals remained to the extent permitted by the regime. Nevertheless, the intellectuals of the period, with their determination to struggle, managed to show the assimilation policy of the administration to the people in all its nakedness. Therefore, despite all its expectations, the administration could not find what it hoped for in its policy of rapid Russification and assimilation of the population. Moreover, some of the children of the nobility, who managed to educate themselves and rise to high positions, even if their number was small, followed a different path by making serious contributions to Azerbaijani culture and science, rather than being assimilated. It was also a fact that state schools contributed to the intellectual development of Azerbaijani Turks. As a matter of fact, the young generation's acquaintance with science and being

aware of the course of the world, which started with the accident schools, led to the emergence of a local intellectual class in the future. By the beginning of the XXth century, the newly educated intellectual class, taking advantage of the international developments of the period as an opportunity, played an active role in the independence of Azerbaijan.

In conclusion, the Russification and assimilation policies pursued by the Tsarist administration in Azerbaijan did not achieve complete success. Even the intellectuals who had to attend Russian schools for the sake of education and enlightenment, far from being assimilated, became key figures in the establishment of the Azerbaijani Republic.